

Ниитилел-политиктиг солун

ШЫН

1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 15 (16473)

2002 чылдың
ФЕВРАЛЬ 5,
вторник

Ат салган
шагы 20.00

Садар өртээ
3 рубль.

Шынга дуушпес

ПРЕЗИДЕНТ ДУЗАЛААН, ТҮҢНЕЛИНДЕ...

Республиканың Чазак-чагырга черинге хамаарыштыр оппозицияда бис дижир бир хуу телекомпанияның январь 31-де дамчыткан медээзинде бир чүүл мээң, бөдүүн телекөрүкчүнүң, хөңнүн баксыратты. Мен ол медээни сагыштыым-биле кандыг сорулгалыг белеткээнин билип турзумза-даа, республиканың бирги удуртукчунга хамаарыштыр ээлчеглиг нүгүлдээшкини оон мурнунда ышкаш анаа көрүп эрттирип шыдавас апардым. Ооң чылдагаанын моон адаанга чугаалаар мен, а ам көрбээн улуска ол медээниң утказын чугаалай кааптайн.

Чоокта чаа Кызыл хоорайның 4 дугаар чуртталга-тудуг кооперативиниң Бай-Хаак кудумчунда 9 каът бажыңның 214 квартираны ажылгалга кирген. Телекомпанияның медээ чыккычызы тудугчуларның бо бажында чедир кылбаан чамдык чүүлдерин болгаш бо хуннерде чедир туттунуп турар подьездилерде иштики ажылдарны көргүскөш, бажыңны туттуруп алган хамаатылар ооң 130 хуу акшазын төлээш, Президентиниң холундан мындыг белек алган деп көргүстү. Мени медээде «130 хуу акша төлээш» деп сөстөр шуут кайгатты. Мээң билирим-биле алырга, ол ыңдыг эвес чүве-ле болгай...

Каш чыл бурунгаар «колхоз-ташкаш» бажың тудуп алып дээн бодалдыг хамаатыларның чаагай күзели тудуг материалдарының ертектери өзүп эгелээрге, боттанмайн туруп берген. Акша чокта, улуг, хөй подьездилиг бажыңны илбидилиг кижии безин кайын чедир бидуп, кылып шыдаар ийик. Ынчангаш кооперативтин чөгели төнгөш, ооң удуртукчулары Кызыл хоорайның мэри Кашинден дуза дилеп баарга, тооваан. Чадашкан улус сөөлгү идегел — Президентиге катап-катап барып, дуза дилеп

турганын ажылым аайы-биле чоруп тургаш көргөн херечидир мен.

Тудуг материалдарының 130 хууун төлээш, 9 каът бажыңны туттуруп хамаанчок, акша чоктуң хараазындан идегели имистелип бар чыткан хамаатыларже Президент ээ көрнүп, тудугну күрүне мурнундан доозуп бээрин аазааш, бо ажылды эчизинге чедиреринге кооперативтиң баштаар чериниң деткимчези, харысалгазы база херек дээрзин сагындырган чүве. Президент аазаан сөзүн ээлээн. Ынчалза-даа оппозицияның тележурнализи ол дугайында ыттавайн, медээни өске, харын-даа дедир уткалыг кылдыр берип турары элдептиг. Бир эвес тудуг ажылдары дээш ажыр төлептер шыдалдыг турган болза, кооператив кежигүннери хуу бажың тудуун доозуп бээрин Президентиден чүге дилээр чүвөл? Акша чок болгаш, катап-катап дилеп турганнары ол-дур.

Ам чедир туттунмаан хөй каът «белек» дугайында каш сөс. Мен бодаарымга, Президент ол хире дузалап, хуу бажыңны күрүне деткимчези-биле туттуруп турда, тудуг ажылдарының канчаар чоруп турарын ол кооперативтиң удуртулгазы, чуртакчылар боттары хайгаараар турган. Багай, чедир кылдырмаан ажылдарга оларның чүгле боттары буруулуг.

Хуу хамаатылар тудугта хөй акша артыр төлээн деп чонну сагышты-биле мегелеп, Шериг-оол Ооржакты карартыр дээн медээде бир «фактыга» хамаарыштыр бодалым ыңдыгдыр.

Президентиниң, Чазактың берген акшазы-биле арткан 3 подьездини чедир туттуруп турар чуртакчылар тудуг ажылдарының шынарын боттары кичээнгеилиг контролдаар болза эки деп санаар мен.

Юрий ДАРБАА,
тележурналист.

БАЗА БИР УЙНУК-БИЛЕ

Февраль 4-те эртенгиниң 7 шак 30 минутада, Тыва Республиканың Президентизи — Чазак Баштыңы Ш.Д. Ооржактың өг-булезинге немелде болган. Анига Шериг-ооловна 3.900 кг ажыг мөгени божааш, 9 дугаар уйнуку Шериг-оол Дизижиновичиге белек кылган. Бичии чашты эмчи Орлан Николаевич Суван-оол хүлээп алган.

База бир уйнукут болганы-биле Шериг-оол Дизижинович болгаш Сара Монгушовна Ооржактарга «Шын» солунун коллективи байыр чедирип тур.

Тыва Республиканың Президентизиниң Чарлыктары

Н.А.Ондар дугайында

1. «Тыва Республиканың Төп сонгулда комиссиязының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунун 7 чүүлүнүн II пунктузунун I абазынга дүүштүр Николай Алдын-оолович Ондарны Тыва Республиканың Төп сонгулда комиссиязының кежигүнү хүлээлгезинден хостаар.

2. Бо Чарлык аңаа ат салган хунунден эгелээш күштүг болуп кирер.

Тыва Республиканың Президентизи Ш.ООРЖАК.

Кызыл хоорай 2002 чылдың февраль 4 №1119.

Тыва Республиканың Төп сонгулда комиссиязының кежигүнүнүн дугайында

1. «Тыва Республиканың Төп сонгулда комиссиязының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунун 7 чүүлүнүн 13 пунктузунга дүүштүр Дмитрий Андреевич Попковту Тыва Республиканың Төп сонгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүнү кылдыр томуйлаар.

2. Бо Чарлык аңаа ат салган хунунден эгелээш күштүг болуп кирер.

Тыва Республиканың Президентизи Ш.ООРЖАК.

Кызыл хоорай 2002 чылдың февраль 4 №1120.

ТР-ниң Чазанда

«2001 чылда Тыва Республиканың минералдыг чиг эт баазыын катап тургузарына бюджетче шилчидиглер дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузун күүсеткениниң талазы-биле Отчетту Тыва Республиканың Дээди Хуралына чугаалажып көөрү-биле кириер дугайында № 38 доктаалды ТР-ниң Чазаа 2002 чылдың январь 23-те хүлээп алган.

Тыва Республиканың Дээди Хуралына бо айтырыгны чугаалажып көөр үеде ТР-ниң Чазак төлээзинге ТР-ниң Бойдус курлавырлар комитетиниң удуртукчузу К.С.Күжүгетти томуйлаан.

«2001 чылда Тыва Республика талазы-биле девискээр орук фондузунун бюджетин күүсеткен дугайында» Тыва Республиканың Хоойлу төлевилелин Тыва Республиканың Дээди Хуралына чугаалажып көөрү-биле кириер дугайында №39 доктаалды ТР-ниң Чазаа 2002 чылдың январь 23-те хүлээп алган.

Тыва Республиканың Дээди Хуралына бо айтырыгны чугаалажып көөрүнге ТР-ниң Чазак төлээзинге ТР-ниң Ниити ажыллал автооруктар эргелелиниң начальниги С.С.Санааны томуйлаан.

Тыва Республиканың Чазаның болгаш «Россияның күрүнениң камгала-

дылга компаниязы» ААН-ниң аразында Дугуржулгага ат салыр дугайында №34 доктаалды ТР-ниң Чазаа 2002 чылдың январь 23-те хүлээп алган.

Кады ажылдажылга дугайында Дугуржулганың төлевилелин чүүлдүгзүнген болгаш Тыва Республиканың Чазаның өмүнээзинден аңаа ат салырын ТР-ниң Чазак Баштыңының оралакчызы В.Ш. Оюнга дааскан.

«2002-2005 чылдарда Тыва Республиканың аргаулеттүр комплекзин хөгжүдөр тускай сорулгалыг республика программаның дугайында» № 37 доктаалды ТР-ниң Чазаа 2002 чылдың январь 23-те хүлээп алган.

Бо талазы-биле республиканың тускай сорулгалыг программаның төлевилелин чүүлдүгзүнген болгаш ону Тыва Республиканың Дээди Хуралына чугаалажып көөрү-биле кириерин доктааткан. Айтырыгны Тыва Республиканың Дээди Хуралына чугаалажып көөрүнге ТР-ниң Чазак төлээзинге ТР-ниң үлөтпүр сайыды В.О.Ооржакты томуйлаан. Тускай сорулгалыг үк программаны 2002-2006 чылдардагы республика бюджетиниң күсели-биле хандыраар.

Үстүнде айтылган хүлээп алган доктаалдарга ТР-ниң Президентизи — Чазак Баштыңы Ш.Д. Ооржак ат салган.

Сөөлгү шакта

РФ-тиң Чазак Даргазы М.Касьянов Нью-Йоркка эрткен делегейниң экономиктиг шуулганының ажылынга киришкеш, дүүн ээп келген. М.Касьянов Россия Федерациязын рынок экономиктиг чурт кылдыр көөрүн чедип алып, ону делегейниң садыг организациязынга кандыг-даа немелде, негелде чокка хүлээп алып талазы-биле улуг ажылды чоруткан. «Сахалин-2» нефть тывыш черин акшаландыраарына америк хөреңгитеннер 10 млрд. долларны салырын база чедип алган. Чазак Даргазы хөй санныг керээ-дугуржулгаларга ат салган.

Чечен Республикага Федералдыг бюджеттен берген акшаны чарыгдап турарын хынаарга, 93 млн. рубльди чогуур сорулгазынга эвес, а өскээр чарыгдааны илерээн. Кезедир хемчеглерни ап эгелээн.

Чечняның Шатой районга план езугаар хыналда ажылдары чоруткан үеде дээрбечилерниң арга-арыг иштинге чажырып кааны 400 автоматтары, млн. ажыг янзы-бүрү октарны, снарядтарны тыпкан. Хыналда үезинде элээн каш террористерни узуткаан.

Пентагонунун шериг бюджеди бо чылын 341 млрд. доллар болза 2007 чылга чедир 450 млрд. доллар болурун АКШ-тың президент администрациязындан дыңнаткан.

Россияның республиканчы

партиязы хурал чыылдыргаш, бодунуң сүлдезин чугаалашкан. «Бистиң сүлдевис 1992 чылдан бээр Адыг турган, а «Чангыс элсеткил» партиязы бистиң сүлдевисти оорлап алган, ынчангаш сүлдезин өскертсинер» деп ук партияның удуртукчузу С.Шойгуа дыңнадыг кылырын шиитпирлээн.

Японияның болгаш Россияның даштыкы херектер сайыттары ийи чурттуң аразында тайбың керээзин чарарының узамдыга берген айтырыын чугаалашкаш база-ла чогуур түнелге келбээн. Бо чылдың марттың ортан үезинде ийи чурттуң удуртукчуларының ужуражышкынынга ону уламчылаарын дугурушкан.

Мюнхенге эрткен делегей чергелиг хуралга Россияның камгалал сайыды Сергей Иванов киришкеш, терроризм-биле демиселди күштөлдирер талазы-биле үре-түннелдиг чугааны кылган.

Хабаровскиге үш кыдат сайгарлыкчы 2,5 тонна осетр балыкты чажыды-биле сөөртүп аппаарын кордап тургаш, туттурган. Эрткен чылын крайның балык камгалал черлериниң ажылдакчылары 42,5 тонна балыкты, үүргенени төтчеглекчилерден хавырган.

(Агентиледер медээлеринден).

Кысказы-биле

АБТТАНЫШКАН

Субботада, февраль 2-де, Иштики херектер албанының 7 жылдакчызы Чечен республикаже сургакчылап айттанышкан.

КЫМ ТИИЛЭЭРИЛ?

Кызыл хоорайның спорткомплексте 55 хардан өрү назылыг шыдыраачылар аразында маргылдаа болуп турар. Маргылдаа швейцар система-биле чоруп турар, ам дээрзинде 7 санныг К.Куулар мурнунда, оон соонда — 6 санныг Ч.Ооржак, 5 санныг С.Ооржак.

ЭКИЖИДЕРИ-БИЛЕ

Январь 31-де профөөредилге черлериниң коллегия хуралы болган.

Аңаа ТР-ниң Чазаның чанында социал хөгжүлде департаментинден Геннадий Вавуевич Монгуш, Ниити болгаш профессионал өөредилге ямызындан Уран-кыс Сергеевна Ондар, профөөредилге черлериниң директорлары, оларның өөредилге-кижизидилге талазы-биле оралакчылары олурешкан. Хуралга профөөредилге черлеринде сургуулдарның өөредилгезинин, чурумунун талазы-биле айтырыглар чидии-биле көдүртүнген. Кижизидилге, өөредилге ажылын экижидери-биле хемчеглерни, шиитпирни хүлээп алган.

Дорт эфирге

ПРЕЗИДЕНТ-БИЛЕ 1 ШАК

Эрткен чылдың декабрь 10-11-де "Президент-биле 1 шак" деп дорт телеэфир үезинде телекөрүкчүлөргө салганы айтырыгларына харыыларны парлаарын уламчыладыбыс.

ТР-ниң Президентизиниң даалгазы-биле саң-хөө талазы-биле айтырыгларга харыыларны саң-хөө сайыдының оралакчызы Л.АНАЙ-ООЛ белеткээн.

Эрге-хоойлу камгалаар структураларның ажилдакчыларынга Соңгу чүктүн коэффициенттерин чүге төлөп берейн турары?

ОЮН, ИХЯ-ның ажилдакчызы, Кызыл хоорай.

Эрге-хоойлу камгалаар структураларның ажилдакчыларынга хандырылганын акша-биле төлөткөзүмдүк район коэффициентин (50 хуу) ведомство чагыргалыг күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг органнарынга хамааржыр яамылар база ведомстволар талазы-биле федералдыг бюджеттен боттандырар.

Каа-Хем кожунуунуң бюджет ажилдакчыларына индексация төлөткөнгөн бе? Уругларга дузаламчы талазы-биле өрөшпире кажан дуглаттынарлыг? Сайлаш Сүүрүновна КУУЛАР.

Сарыг-Сеп суур. Бюджет адырының ажилдакчыларына 1999 чылда ажил төлөвиринин индексациязының талазы-биле өрөлөргөн төлөөринге акша-хөрөңги 2002 чылда ТР-ниң бюджетинде көрдүнгөн бо чылдың бирги чартында бүрүнү-биле ол төлөткөнгөн

турар.

Уругларга дузаламчы талазы-биле чээли өрөзи федералдыг бюджеттен акша-хөрөңгини аңгылап бээриниң хире-шаа-биле дуглаттынар.

1997-2000 чылдарда уругларга дузаламчылар талазы-биле өрөшпирелерниң күсели-биле күзел езугаар квартира хөлөзинин төлөөринче ону кырип болур ирги бе?

Геннадий МОНГУШ.

Кызыл хоорай. 1997-99 чылдарда федералдыг бюджет "Уругларлыг хамаатыларга күрүнө дузаламчыларының дугайында" Федералдыг хоойлуну акша-хөрөңги-биле долу хандырынын боттандырып шыдаваан, ооң түнелинде улуг чээли өрө-ширеси тургустунган, ол 2000-2001 чылдарда федералдыг бюджеттен акша-хөрөңгиниң киргениниң шаа-биле дуглаттынган, 2002 чылда өрөширени дуглаары уламчылаар. Коммунал ачы-дузалары дээш удур-дөдир санажылганы тус чер деңгелинде акша-хөрөңгиниң барынын шаа-биле чорудуп болур.

2002 чылда бюджет езугаар социал адырда чеже хире түң көрдүнгөндү? 2001 чылдыңдан улуг азы эвээш бе?

Светлана ДОНГАК.

Кызыл хоорай.

Бо чылдың бюджетинде социал адырны хөгжүдеринче 2964,6 млн.рубль көрдүнгөн. 2001 чылдыңдан ол 1,68 катап көйдүр, 2002 чылда республика бюджетиниң бүгү чарыгдалдарының 65,6 хуузу болуп турар.

Хайыракан суурда чаа спорт залы туттунган, ыңчалзажок ол залдың ажилдакчыларын хандырыларынга акша-хөрөңги бюджетте көрдүмдөөн. Ол сорулгаларга акша-хөрөңги тыштынган туруп болур бе?

Эдуард МОНГУШ.

Кызыл хоорай.

Улуг-Хем кожунуунуң Хайыракан суурда спорт залының ажилдакчыларының хандырылганын ооң балансында хамааржыр турары ол организацияның чарыгдалдарының сметазын езугаар кожуну бюджетинден акшаландырар ужурулуг.

Келдерел дугайында

"Президент-биле 1 шак" деп дорт эфирге Чойгаана КАЛЧАНДАН республикага келдерел дугайында хоойлуну ажыглаарыга хамаарыштыр айтырыг кирген. Эрткен чылдың декабрь 1-ден эгелеп "Назы четпестерге болгаш херээженнерге хамаарыштыр келдерел чарлаарының дугайында" РФ-тиң Күрүнө Думазының доктаалы күштүг болуп кирген. Ол айтырыг талазы-биле РФ-тиң Юстиция яамының ТР-де эдип-чазаар кеземче эргелелиниң начальниги А.УЗУМНУН тайылбыры:

2001 чылдың декабрь 1-ден бээр ТР-ниң эдип-чазаар албан черлеринде болгаш истелге изоляторунда, кеземче-күүселде инспекцияларында шийтиргеннер-биле тайылбыр ажылы, ооң салдарына алып турар кижилерни тодардыры-биле хууда херектериниң хыналдазын чорудуп, эргежок документтерни немей негеп ап, прокуратура-биле харылзаалыг ажилдаарының организастыг айтырыгларын ажилдап кылып турар. Истелге изоляторунда турар оларга хамаарыштыр судтар шийдилгелери келдерел мурнунда күштүг болуп кирген, шийтирген 25 херээжен кижилерге болгаш назы четпестерге база назы четпес назында кемниг херек үүлгеткен, амгы үеде Шагаан-Арыг хоорайда

ниити чурумнуң эдип-чазаар колонияда шийткел херээн эрттирер турар 116 шийтиргеннерге келдерди ажыглаары-биле оларның хууда херектери шийил алдынган.

Шийткел эрттирери-биле Новоалтайск кижидилге колониязынче чоруткан назы четпес алды элээдиге хамаарыштыр эрткен чылдың декабрь 16-де келдерелди ажыглаан, судтуң доктаалканы хосталгазын казаанының хуусаазын оларга бир чылга кызырган. Истелге изолятору келдерди ажыглаар дугайында доктаалдары бадыткаары-биле херээжен кижилерниң болгаш назы четпестерниң 15 хууда херектерин ТР-ниң прокуратуразында дамчыткан. Чоокку үеде Улуг-Хем кожунуунуң прокуратуразында

дугаар эдип-чазаар колонияда шийткел эрттирер турар шийтирген 20 кижиниң хууда херектери дамчытылган турар.

18 харга чедир назыда кемниг херектер үүлгеткен кижилерге болгаш кеземчениң хосталгазын казыры-биле холбашпаан кемчеглеринге шийтирген херээженнерге хамаарыштыр келдерел ажыглаар дугайында шийтпирни оларның чуртап турар черлериниң аайы-биле кеземче-күүселде инспекцияларының киригинин езугаар судтар хүлээп алыр. Ындылар учетта бердинген үеде 98 элээди назы четпестер, 91 херээжен бар, олар келдерелге таваржып болгу дег, ыңчангаш оларга чогуур документтерни белеткеп турар.

Тус чер бот-башкарылга органнарының албан-дужаалдыг кижилеринин сонгулдаларын белеткээр база эрттирер талазы-биле бүрүн эргелери Тыва Республиканың Чазак Даргазының сонгулдаларын белеткээр болгаш эрттирер кылдыр тургускан девискээр сонгулда комиссияларына

дагзыр дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ТӨП СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ ДОКТААЛЫ

2002 чылдың февраль 1

№88/384

Кызыл хоорай.

"Россия Федерациязының хамаатыларының сонгуур эргелериниң кол магадылалдарының болгаш референдумга киржир эргелер дугайында" Федералдыг хоойлунуң 21 чүүлүнүң 8 пунктузунга дүүштүр база Тыва Республиканың тус чер бот-башкарылга органнары-биле девискээр сонгулда комиссияларының дугурушканы дилеглеринге үндөзүлөү, Тыва Республиканың Төп сонгулда комиссиязының доктаалы болза:

1. Тыва Республиканың Президентизиниң 2002 чылдың январь 5-те №1090 Чарлыың езугаар 2002 чылдың апрель 28-те эрттирер тус чер бот-башкарылга органның сонгулдаларын белеткээр болгаш чорудар талазы-биле бүрүн эргелери 2002 чылдың март 17-де Тыва Республиканың Чазак Даргазының сонгулдаларын белеткээр база эрттирер кылдыр тургускан Кызыл, Өвүр, Тожу, Эркин кожунунарның девискээр сонгулда комиссияларына дагзыр.

2. Тыва Республиканың Президентизиниң 2002 чылдың январь 5-те №1090 Чарлыың езугаар 2002 чылдың апрель 28-те эрттирер тус чер бот-башкарылга органының албан-дужаалдыг кижилериниң сонгулдаларын белеткээр болгаш чорудар талазы-биле бүрүн эргелери 2002 чылдың март 17-де Тыва Республиканың Чазак Даргазының сонгулдаларын белеткээр база эрттирер кылдыр тургускан Барыын-Хемчик, Сүт-Хөл, Чеди-Хөл кожунунарның болгаш Ак-Довурак хоорайның девискээр сонгулда комиссияларына дагзыр.

3. Бо доктаалды "Шын" болгаш "Тувинская правда" республика солуннарына парлаар.

Тыва Республиканың Төп сонгулда комиссиязының даргазының хүлээлгезин күүседип турар Л.М.ЯКУШКИНА. Тыва Республиканың Төп сонгулда комиссиязының секретары Л.Ы.КАРА-САЛ.

ОЛАРНЫ ЧҮГЕ ДЫҢНАВАЗЫЛ?

Мээң билирим Тываның Чазак чыл санында чонга отчөдун берип турар. Бо чылын база-ла январь айда Отчетту парлап үндүргөш, ооң таныштырылганы болгаш сайгарылганын черчерлерге, суурларга, коллективтерге чоруткан. Ында кайгамчык чүве чок, эрге-чагырга черлери, удуртукчулар бүдүн чыл иштинде канчаар ажилдаанын ыяап-ла таныштырып, чонга илеткээр ужурулуг, ол чөптүг. Ыңчалза-даа бо чылын ол Отчетту чамдык солуннар чүү-даа чок кылдыр шүгүмчүлөп, ону ам болур сонгулдалар-биле холбаштырып турарын, бодум хуумда, таарымча чок деп көөрдүм мен. Ийет, харын, ажилды кылып турда, кандыг-даа частырыглар үнүп кээп болур, оон кадында акша-хөрөңги-биле кызылы үеде чамдык ажилдарны кылып бүдүрери анаа-ла бир оюнчук эвес деп чүве билдингир. Ыңчалза-даа чамдык солуннарның бижип турарын номчуп көөрге, хамык-ла ажил-агыны бижип турар авторлардан артык билир улус чок, Чазактың орнунга олар турган болза, шүптү-ла чүве кылаң-тас болур ышкаш сагындырар-дыр. Шынап-ла, чугаалаарга белең, кыдындан хайгааракчы болуп алгаш, шүгүмчүлээри чүден артык белең болгай.

Чамдык сайгарлыкчы кижилерниң тургузуп алган солуннары ол тургузукчуларының бодалын чугаалап дамчыдары албан болбайн аан. Оон башка акша-хөрөңгизин чарыгдал чыткаш, чүге солун, сеткүүл ажыдар ийик. Ол солуннарны дамчыштыр боттарына херектиг үзел-бодалдарны улуска сгыап, кижилерниң мээ-медерелин боттарыны-биле хевирлээринче оларның улуг сагыш салып турары илден. Оларның кол-ла кичээнгейиниң төвүнде—амгы Чазакка, Президент Ш.Д. Ооржакка удурланышкын, оларга удур демисел туруп турары тодаргай. Чамдык бижип

каан чүүлдеринде кандыг эпчок сес-домактар барын чугаалааш-даа канчаар, ыңдыг солуннарны номчуп турар улус эскерип-ле тур ыйнаан. Чамдыкта оларның бижип үндүргөн чүүлдериниң аянын көөрге, базарда алгышкан кадайлар чугаазы дег, эпчого кончуг сөглеттинген, чаңчаттынган, кочулаашкынныг, хоранныг болуп турар. Эрге-чагыргаларның шүптүзунга чаңгыс аай ыңдыг шүгүмчүлекчи хамаарылгалыг бе дээрге, ол база ыңдыг эвес. Олар парламентиниң ажил-чорудулгазын хөлчөк чырыткан, оон даргазының барык сөс бүрүзүн бижээн, көргүскен болур. А бөдүүн чон Дээди Хуралдың Отчөдун чүге дыңнавазыл, сайгарып чугаалаашпазыл, "эки", "багай" деп демдек салбазыл? Чүге дээрге оларның отчет берип чытканын кым-даа дыңнаваан, көрбөөн чүве-дир.

Чазак ышкаш отчөдун база шак ыңчалдыр чоннуң сайгарылганынче үндүрер болза, депутаттарның ажилына хамаарыштыр сонгукчулар ажы-биле чугаалаар аргалыг болур. Ыңчан ам оларның эки-багы үнүп келир. Сонгуктуруп алган соонда, бажы-биле баар, сураан дыңнаарга, кандыг-бир-ле айтырыг ужун шимээн үндүргөн болур. Чогум ында та чүнү канчар турар улус. Чогаадып каан хоойлуларын чонга билдингири-биле тайылбырлап, кижилер аразынче кирбес, боттарының ажил-херектериниң дугайында таныштырып чугаалаастар-дыр. Ыңчангаш улус сонгуп алган депутаттарының дугайында чүнү-даа билбес, чамдыктары боттарының хууда ажил-херектерин чорудуп, коммерция кылып турар деп сураан дыңнап олурар.

Моон-биле чүнү чугаалаксадың дизе, Чазактың ажилын сайгарып тура, парламентиниң база отчөдун ап, шак ыңчалдыр сайгарып чугаалаажыры чугула деп чүүлду демделекседим.

Елена САЯ. Кызыл хоорай

ТР-ниң прокуратуразында

ХООЙЛУНУ САГЫЫР

Бир эвес милиция кудумчуларга хайгааралды күштелдирер, кеземче херектерин төңчүзүнге чедирер, үүлгеткен херек дээш кезедишкенин шыңгырадыр болза, кем-херек үүлгедишкенин эвээжедип болур. Ындыг утгалык илеткелди ТР-ниң прокурору С.С.Мосияш 2001 чылдың ажил түнелдерин үндүргөн коллегия хуралына кылган.

Хуралдың ажилына ТР-ниң Президентизи Ш.Д.Ооржак, ТР талазы-биле федералдыг кол инспектор Н.В.Холодов, ТР-ниң Дээди Хуралының хоойлужудулга, конституция-эрге-хоойлу политиказының талазы-биле комитет даргазы В.Б.Кара-Сал, кожунунар прокурорлары, өске-даа албан-дужаалдыг кижилер кыришкен.

Эрткен чылын 2506 хоойлу хажыдышыкынны илереткен, ыңдыг херек ооң мурнунда чылда 1119 турган. ТР-ниң чаа Конституциязын тургузуп турар үеде Үндөзин Хоойлуна кирген төлөвилелдерни республика прокуратуразы хынаан. Республика Конституциязын хүлээп алып референдумнуң хоойлу езугаар болурунга хайгааралды боттандырган.

2001 чылда кижилер эргелерин болгаш хосталгаларын сагыр талазы-биле хоойлуга 433 хажыдышыкынны сойгалаан. "Хоочуннар дугайында" РФ-тиң Хоойлузун, күш-ажыл кодекзин хажыткан чүүлдерни илереткеш, ТР-ниң Чазанче, Дээди Хуралче кирген. Экономикага 576 хажыдышыкынны илереткен, хемчээп алган, күрүнө өнчүзүн хуужуда-рында частырыглар, судтарның

ажылы, үндүрүг, саң-хөө айтырыглары прокуратураның кичээнгейинге турган.

Эрге-хоойлу камгалаар органнар хемчег ап турза-даа, кем-херек үүлгедишкенин 2000 чылда 7942 турганындан, 2001 чылда 8871 чедир өскөн. 273 өлүрүүшкүн херээ болган азы ооң мурнунда чылдаазындан 8,3 хуу өскөн. 2002 чылдың баштайгы ийи хүнүнде 11 өлүрүүшкүн болган.

Ш.Д.Ооржак хуралга чүве чугаалааш, экономиктиг, социал-политиктиг болгаш чоннун көжүп, аргыжар айтырыгларына доктааган. ТР-ниң прокуратуразының, Дээди судтуң, Шүүгү эргелелиниң, өске-даа ведомстволарының ажилын Ш.Д.Ооржак чүгээр деп үнелээн.

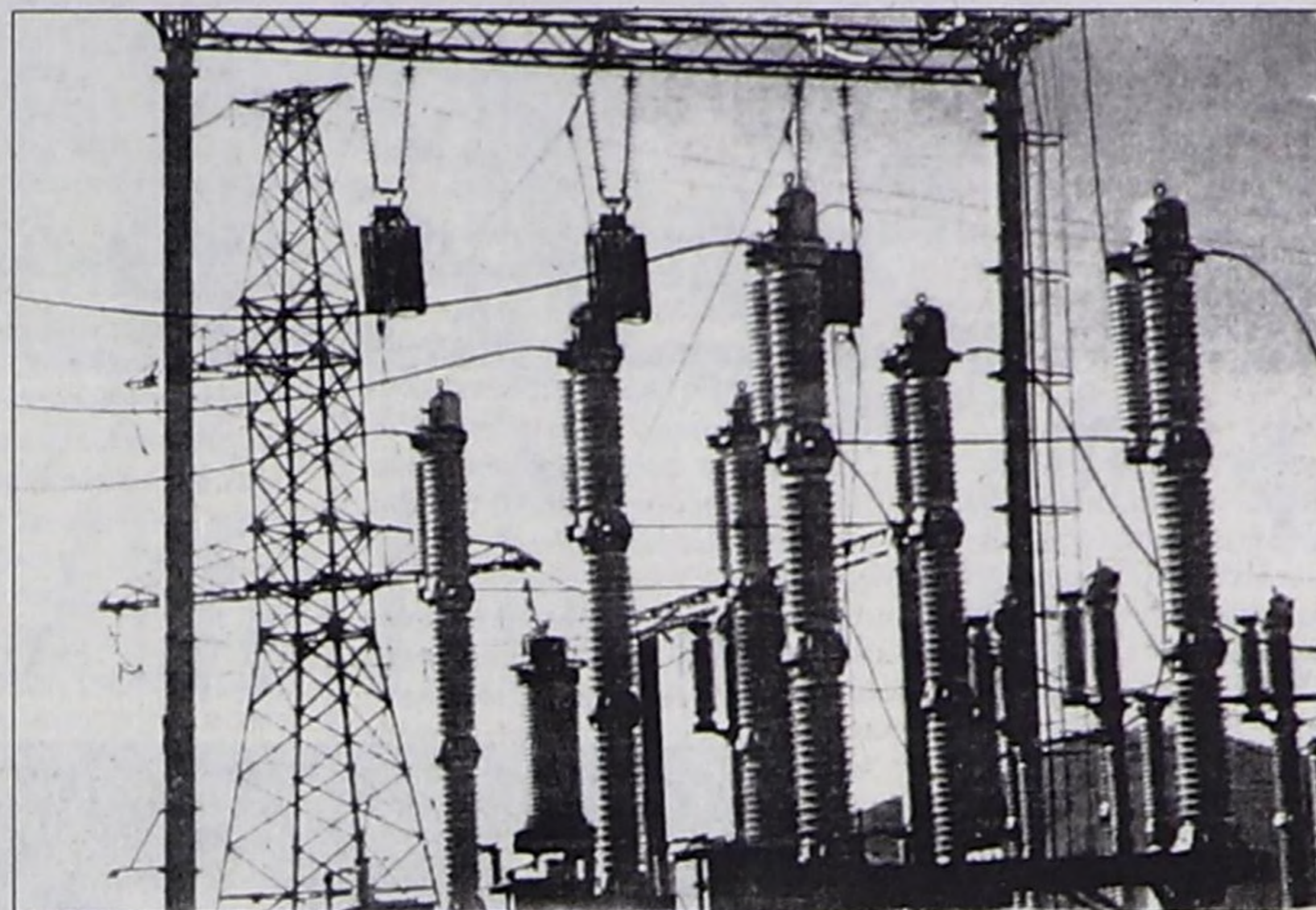
Василий КРИВДИК.

ЭЛЕКТРИ

“2003 чылга чедир одалга-энергетика комплекзин хөгжүдөр программаны күүседир — 2002 чылда энергетиктерниң кол сорулгазы”.

ЧАЗАК ОТЧЕДУНДАН.

ХАНДЫРЫЛГАНЫҢ ШЫНАРЫ ДЭЭШ

Тываның эң хоочун бүдүрүлгелериниң бирээзинге “Тыва-коммунаэнерго” республика бүдүрүлгези хамааржыр. Бистин республикада ооң ачы-дузанын көрбейн турар кижилер чок деп чугаалап болур. 1962 чылдың февраль 5-те электри четкилерин харыылаар бот-орулгачарылгалыг бүдүрүлгези кылдыр тургустунган. Ол үеде хоорайларда болгаш кожууннарда турар электри четкилерин дизель-биле ажилдаар электри станциялары хандырып турган. Саян артындан бедик вольтулуг электри энергиязының келгени-биле ол дизель-биле ажилдаар электри станциялары дүшкен.

1972 чылда Абаза — Ак-Довурак — Кызыл аразында бедик вольтулуг электри шугумун ажылгалга киригени-биле Тывага электри энергиязының дефицитин ооң-биле үзе шийтирилтеттинген, түңнелинде дыка хөй карылгалыг ажилдап турган дизель станциялары хагдынган. 1972-1985 чылдарда республиканың кожууннар төптери, көдээ суурлар колдуу бедик вольтулуг электри энергиязы-биле хандырылган.

Рынок экономиказының берге үезин чурттап эртип тур бис. Бо берге үеде бистин бүдүрүлгези тура дүшпээн, бурунгаар чүткүп, чурттакчы чонну чырык болгаш чылыг-биле хандыраар дээш, болдунар-ла хемчеглерни ап келдивис. Берге чылдарда бүдүрүлгези улуг дузаны ТР-ниң Чазак чедирип келген. Бүдүрүлгезиниң иштинче кирип, ажил-ижин сонургаар болза, республикада нарын бүдүрүлгелериниң бирээзи деп

берип турар 69 котелдар, чырык берип турар 500 ажыг подстанциялар бистин балансывыста турар. Ол 69 котелдар чеже өг-бүлени чылыг-биле хандырып турар деп бодаар силер, ооң септелгези, артык кезектер, хөмүр-даш-биле хандырылганы кезеде бистин контролювуста турар болгай.

500 ажыг подстанциялар колдуу бүдүн Тываны харыылап турар. Бо хүнде бисте 21 дизель генераторлуг, 8 дизель электри станциялары Мугур-Аксында, Тоора-Хемде, Качыкта, Кунгуртугда, Хам-Сырада, Ырбанда, Сыстыг-Хемде ажилдап турар. Ол станцияларның техниктиг хайгааралын болгаш кывар-чаар материалдар-биле үзүк чок хандырылганы бисте хүлээди каан. Ынчап кээрге Тывада электри энергиязын ажылгавайн турар чурттакчылыг суур чок. Ол талазы-биле бистин энергетиктеривис чоннун сеткилин хомудатпайн турар.

“Тывакоммунаэнерго” республика бүдүрүлгези Туран, Чадаана, Шагаан-Арыг хоорайларның, Чаа-Хөл, Бай-Хаак, Сарыг-Сеп болгаш Хову-Аксы суурларның электри четкилерин-биле каттай чылыг төптенин база харыылап турар. Сөөлгү чылдарда үстүнде адаттынган хоорайларның болгаш суурларның чылыг энергия төптенин чаартып кылырынга хөй ажилдар кылдынган. Чамдык эргижирээн хоорзаларны солуп, чаарткан болгай бис. Ам-даа ЧЭТ-ке хөй ажилдары кылыры көрдүнүп турар.

Бистин бүдүрүлгезиниң ажылы чымыштыг-ла. Мен борта база бир мындыг санны чижекке

кирип көрөйн. Бистин ажилдакчыларывыс 100 муң ажыг электри четкилерин хынап, ажаап тудуп турар. Чамдык кижилер чыл-чылы-биле электри өртөөн төлөвейн баар, ону чогуур үезинде хынап, сагындыраар дээш, кылыр-ла ажилдар көвүдей бээр. Бир эвес чурттакчылар ай, квартал санында төлөп турар болза, биске дыка чик болур. Рынок экономиказының каржы хоойлузу бүдүрүлгени оюп эртпээн, ооң турум ажилдаарына бергедээшкенин тургустунуп турар. Ооң бир чылдагааны — электри хергелекчилери чогуур үе-шаанда ажылгаан электри энергиязының өртөөн төлөвейн келгени бергедедип турар. Электри энергиязының өртөөндөн кирип алган орулгагыстың 45 хуузун “Тываэнерго” акционер ниитилелче, садып алган электри энергиязының өртөө дээш шилчидип берип турар бис. Бир эвес электри энергиязының чарыгдалынга үнген акша биске долузу-биле кирип кээр болза, бүдүрүлгенин таарымчалыг ажилдаар байдалы тургустунуп кээр.

Сөөлгү ийи чылда электри энергиязының өртөөнү өзүп турарына чон таарзынмайн турарын билеп турар бис. 2000 чылдың төнчүзүнде электри энергиязының өртөө Тывага 1 киловатта 28 көпеек турган болза, ам 40 көпеекте келген болгай. Өртекти бистин бүдүрүлгези өстүрбейн турар. Электри энергиязының өртөөн Тывага канчаар өстүрериниң айтырыын республикада тургустунган девискээр-энергетика комиссиязы шийтирлеп турар.

Өңүг металлдар хүлээп ап турар сайгарлыкчыларның тыптып келгени бисти дүвүредип турар. Олар дыка хөй подстанцияларны үптөп, тонап, ол

хамаанчок чурттакчылыг суурларның электри удазыннарны үзе кезип, оорлап, чонга улуг когаралды чедирип турарлар. Чүгле чангыс чылда безин биске чүс муң ажыг рубльдин когаралын чедирип турдулар. Тывада өңүг металлдар бүдүрүп турар бүдүрүлгези-даа чок, бисте эңмежок төктүп чыдар өңүг металл артынчылары-даа чок, оорлар ажилдап турар бүдүрүлгелерин дериг-херекселдерин оорлаш, садып турар апарганы ол-дур. Ол талазы-биле ТР-ниң Чазаканга

чаңгыс эвес катап чугаа болган. Тывага өңүг металлдар хүлээп алып пунктуларны хаап, ындыг сайгарлыкчыларга чөпшээрел бербес болза эки. Чүгле бистин бүдүрүлгези эвес, “Тываэнерго” акционер ниитилел. “Тывахарылзаинформ” күрүне бүдүрүлгези дыка-ла когараан болгай.

Сөөлгү чылдарда электри энергиязын оорлап ажылгаар чоруктар база көвүдээн. Бистин бүдүрүлгези электри энергиязын “Тываэнерго” акционер ниитилелден садып турар бис, ол энергияның 22 хуузун оорлап ап турар, оорлаттынган энергияның когаралы 8 млн. рубль чедип турар. Рынок экономиказынче шилчилге үезинде янзы-бүрү биче бүдүрүлгелер, кооперативтер, арат-тараачын ажил-агыйлары болгаш сайгарлыкчылар тыптап келген. Олар аргалыг-ла болза, ажык-кончаа сүрүп чурттаарын күзеп турар. Ооң түңнели чүгле биске эвес, еске-даа бүдүрүлгелерге хоралыг салдарны чедирип турар.

Дөртен чылдар иштинде республиканың чурттакчы чонун чылыг, чырык-биле доктаамал хандыраар дээш” Тывакоммунаэнерго” республика бүдүрүлгези тодаргай хемчеглерни ап келген. Чыл келген тудум ооң баазаны быжыгып, хергелекчилерге чедирип турар ачы-дузанын шынары экижип оорар. Рынок экономиказының берге үезин чурттап эртип-даа турар болзувусса, бистин коллектив бүдүрүлгениң материал-техниктиг баазанын быжыглап арттыраарындан аңгыда, чурттакчыларга ачы-дуза чедирилгезиниң шынарын экижидер дээш тодаргай хемчеглерни ап келдивис. Көдээ суурлар, ооң чурттакчылары чеже-даа өрелиг болза, бистер оларның электри энергиязын үзе кезип, таарымча чок хемчеглер албайн келдивис. Ында чоннун амыдыралына хамаарышкан эң чугула албан черлери ажилдап турар болгай.

Бо юбилейлиг чылда республиканың чурттакчы чонун чырык, чылыг-биле хандыраар дээш, төлөптиг ажилдап келген кижилер хөй. Оларның ачы-буянын чон көрүп-ле келген болгай. Ниитизи-биле бистин бүдүрүлгези бир муң ажыг ажилчынар ажилдап турар. Оларның чамдыгызы 30-40 чылдар иштинде ажилдап келген, бүдүрүлгениң хоочуннары, бедик мергежилдиг кадрлар-дыр. Оларның чижээнге: Екатерина Борисова, Фаина Санчык, Михаил Чимит-Тамбаа, Билдинмаа Лакпа, Константин Коноурсов, Серекей Хертек болгаш өскелер-даа хамааржыр.

Өртектени кайы хамаанчок өстүрбезиниң дугайында айтырыгны РФ-тиң Президентизи В.В.Путин бодунуң контролюнга алган болгай, ол талазы-биле тодаргай хемчеглер алдынар ужурлуг.

Электрик — эң-не нарын мергежилдериниң бирээзи. Кижиден бедик билигини, хары-салгалыг чорукту, быжыг корумчурумну негээр. Электрик кижилер өлүм-биле кады чурттап чоруур деп бистин хоочуннарывыстың чугаалаары таварылга эвес. Ынчанга “Тывакоммунаэнерго” республика бүдүрүлгезиниң тургустунганындан бээр 40 чыл оюн таварыштыр Тываның шупту энергетиктериниң өг-бүлелин, ажы-төлүнге аас-кежикти, быжыг кадыкшылды, чаа үнүп оорар кара АБТ чылынын Шагааны-биле эң-не чаагай күзөлдериңер боттанган турарын күзеп каайн.

Константин САРЫПЛАР.
“Тывакоммунаэнерго” республика бүдүрүлгезиниң кол инженерни.

КАДЫК КАМГАЛАЛЫ

Федералдыг болгаш республиканың тускай сорулгалыг программазынга дууш-
түр чонга медицина дузазын көргүзөр күрүне системазын сайзыраңгайжыдар.
Чазак Отчедундан.

СЕТКИЛ ХАНЫВЫШКЫН-БИЛЕ

Февраль 1. Эртенгиниң 9 шак четпейн турда, В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынче оон-моон шуушкан кижилер уурук-сууруктап кирип эгелээн. 2001 чылда республиканың чурттакчы чонунуң кадыкшылын быжыглаар ажил-чорудулгаларга хамаарыштыр Кадык камгалал яамызының кылган ажилдарын түннээн коллегиялыг хурал-биле ол хуннун ажьылы эгелээн. Республиканын кожууннарындан база Кызыл хоорайдан шупту 387 ак халаттыг эмчилер чыылган чыыш ынчаар эрткен.

Коллегиалдыг хуралдың ажьылынга Тыва Республиканың Чазак Даргазының социал-политика талазы-биле оралакчызы А.Т. Конгар, Дээди Хуралда социал-политика талазы-биле комитеттин даргазы Т.Б.Куулар, ТР-ниң кадык камгалал, эм болгаш техниктиг хандырылга сайыды А.Начын болгаш кадык камгалалының ангы-ангы албан адырларының удуртукчулары боттарының дыңнадыгларын кылып, санал-оналдарны берген.

2001 чылда Кадык камгалал яамызы Чазактын мурнунда салган сорулгаларын удуртулга болдурга, аңаа үндөзилеттинип хүлээп алдынган федералдыг болгаш түс чер программаларының күсселделерин амыдыралга боттандыраары-биле хемчеглерни ап чоруткан. 2001 чыл — кадык камгалалынга чаартылгаларны кылып эгелээниниң болгаш эки түннелдерлиг бурунгаарлаашкынының эге базамының чылы болган деп болур. Ол чүнү көргүзүп турарыл дээрге, бир дугаарында, чуртта социал-экономика байдальдыг турум байдалче шилчээнинде деп болур. Бюджет адырының ажилдакчылары акша-шалыңын, пенсионерлер пенсиязын үезинде ап эгелээн, уруглар пособиеси эрткен чылын өре чок төлеттинген.

Эрткен чылын республикага чурттакчы чонун төрүттүнер чоруу 2,6 хуу өзүп, 1000 кижиге хамаарыштыр 16,0 катап өскөн

болгаш чоннун чайгаар өзүлдөзү кудулавайн, хевээр арткан. Оң мурнунда чылдарда бичии чаштарның өлүп хораар чоруу 30-36 хуу турган болза, 2001 чылда ол сан-чургагайлар 4 хууга кызырылган. Социал хамчыктыг паш, алкоголизм болгаш наркомания аарыглары эвээжээн. Ындыг болзажок ижин-шөйүндүнүң халдавырлыг аарыглары: дизентерия, «В», «С» хевириниң гепатит, бруцеллез дээн ышкаш аарыглар-биле аараан таварылгалар көвүдээн.

2001 чылда республикада ажилдавайн турар чурттакчы чон: ажил чоктарга, пенсионерлерге, школа болгаш школа назыны четпээн уругларга албан медицина камгаладылгаларының херечилелдерин тыпсып, 88,8 млн. рубльди шилчткениниң түннелинде, эмнелге албан черлери албан медицина системазынче шилчээн.

2001 чылдың дургузунда республиканың чурттакчы чонунуң кадыкшыл байдалын өөренип көрбүшаан, эң эргежок чугула өөредиглиг болгаш дуржулга солчулгалыг эртем-практиктиг конференцияларны Кызыл хоорайга эртирип, улуг хоорайлар: Москва, Санкт-Петербург, Новосибирск, Красноярск, Иркутскиден чалаттырып келген эмчи-докторларның, эртем ажилдакчыларының хүлээп алышкынына аарыг кижилерни шинчиткен. Эртем-практиктиг кады ажилдакчыларның ачызында республиканың ажил-ишчилери чаа-чаа чүүлдерни билип ап, медицинаның чаа технологиязын шингээди, республиканың эмнелге албан черлеринге эртем-практиктиг чаа төптерни ажадырын шийтирилээн.

Республиканың эмнелге албан черлери ортумак эмчи кадрлары-биле бүрүн четчелеттинген-даа болза, кожууннар эмнелгелерин дээди эртемниглер-биле ам-даа бүрүн хандыраары — бир кол сорулга. Чуртта медицинаның дээди өөредилге черлери-

биле керээлер чардынган, медицина академияларында, университеттеринде 356 студенттер, ординатура, аспирантура болгаш докторантурада эмчилер билиин бедидип, тускай мергежилди чедип ап, буянныг иштиң ишчилериниң одуруунга эглип келирлер. База ол ышкаш эмнелге албан черлеринде кадрларның үнүп-кирер чоруу кызырылган.

Эрткен 2001 чылда ТР-ниң дээди өөредилге болгаш эртем талазы-биле күрүне комитетиниң база Тываның күрүне университетиниң аразында билиштиникти кады ажилдакчыга чок болганының түннелинде, медицинаның дээди өөредилге черлеринче конкурстан дашкаар дужаап кирип алган абитуриентилер биргикурсчуларның санынче кирбейн барган. Сайыт А.А.Начын Чазак Даргазының социал-политика талазы-биле оралакчызы А.Т.Конгардан ол талазы-биле шийтирпни үндүрүп, шылгалда тудар абитуриентилерни яамының ажил-чорудулгазынга бүзүрөп хүлээдирип дилээн.

Кандыг-даа албан чери хүн

бүрүде ажилдап, бурунгаарлап олурар болганда, каалама дески орук турбас, ажилга шаптаразыннар, шийтирилээр, сүмел-жир айтырылгалар турар. Бо удаада кылыр ужурлуг ажилдарга сайыт кысказы-биле доктаап илеткээн.

ТР-ниң Чазаның социал-политика талазы-биле оралакчызы Алдын-Кыс Темир-ооловна Конгар бодунуң чугаазына Чазактын талазындан социал-политикага хамаарыштыр болур эде тургузуушкуннарга, келир үеде перспективтиг планнарга доктааган.

Чоннун социал камгалалынга хамаарыштыр халас медицина дузазы-биле хандыраар күрүне магадылалының программазын боттандыраар сорулга-биле эмчи дузазын көргүзөр күрүне системазының тургузуу өскерлир дээрзин база тускай координациялыг чөвүлелди тургузарын дыннаткан.

Дээди Хуралдың төлээзи Таисья Болустаевна Куулар, чоннун кадыын быжыглап, камгалаары—күрүнениң кол политиказы дээрзин айыткан. Дээди Хурал бодунуң ажилчы сессия-

ларынга чаңгыс эвес удаа медицинага хамааржыр хоойлу-дүрүмнерни сайгарып, ооң боттанылганын чедип алыры-биле тускай программаларны бадылаан. Ооң чамдык көскү чижектери болуп, 2001 чылда кадык камгалалында чаартылгалар болгаш хөгжүлделерниң көстүп келгени, чамдык көргүзүлгелерниң чавызап батканы эки чүүл дээрзин бодунуң чугаазына демделгээн. База ол ышкаш республиканың 2002 чылда бюджетин сайгарып тура, депутаттар бирги номчулгалында-ла бүрүн деткип, өскерлишкни чокка эрттиргенин дыннаткан.

Кадык камгалал яамызының коллегиалдыг хуралына республиканың эмчилери чоокку үеде кылыр ажилдарны сүмележип, боттарының саналдарын кирип, сонуургаан айтырылгаларын салып, чедингир харыларны алган.

Хүндүскүнүң 2 шак. Язы-бүрү боодал-боодал чечектер туткан, арын-шырайында хүлүм-зүрүт чайнаан эмчилеривис ол хүннүң байырлыг ийги кезээнге чыгып келгеннери бо.

Таптыг-ла 60 чыл бурунгаар (тыва езу-чаңчыл база сарыг шажынны-биле эрги чыл төнмээнин өөренип көргөш) Тывага Кадык камгалал яамызы тургустунган езу-чаңчылывысты хүндүлөвишаан, эрги чылда ажил-ишти түннөп, чаа чылдың сорулгаларын салып тура, бак чүве ыңай турзун, эки чүве сөнөп турзун дээн чаагай сеткил-биле тибет башкы Дакпа Гьятсонун мөргүлү-биле байырлап эгелээн.

Эмчилериниң буянныг ижинге мөгөйип, оларга өөрүп четтиришкенин сөстөрүн илередип, белек-сөңүн сунары-биле хөй-ле чон чыгып келген. А оларның аразында эң-не энерел

сеткилдиг мергежилдин шилип алган чүс-чүс эмчилер.

Чалаттырган хүндүлүг аалчыларнын аразында бүгү назынын, амыдырал-чуртталгазын уйгучыдын чок ишке бердинипкен шалыпчылар кайы хөй. Олар дээрге Россия Федерациязынын 20 алдарлыг эмчилери, РФ-тин кадык камгалалынын тергиинери, ТР-ниң улустуң болгаш алдарлыг эмчилери дээш республиканың болгаш кадык камгалалынын чоргааралдары болгаш маадырлары болу берген эмчилерни сеткил ханышкын-биле көрүп, уян чүрээмден караам чажы кээп-кээп уткуп, байыр чедирип олурдум.

Байырлалдын эге чүүлүнге ТР-ниң кадык камгалал, эм болгаш техниктиг хандырылга сайыды Аркадий Александрович Начын яамының тургустунганынын соонда чылдарда ажыл-ижин аңгы-аңгы чадалар аайы-биле хөйге таныштырганынын соонда Тыва Республиканын Президентизи Шериг-оол Дизижикич сайыгтың илеткелин делгемчидип, Тывага эмнээшкынниң төөгүзү шаг-төөгүдөн эгелээнин айтып, сарыг шажыннын база хамнаашкыннын илби-шидилег эмнээшкыннери-биле аяннашкан улусчу эмнээшкынни, оон чоорту классиктиг, европейжи, эртем езугаар шинчилеттинген эмненишкынниң төөгүзү эгелээнин демдеглээн. Ынчангаш Тывага кадык камгалал адырынның эге таваан тургузушкан Лопсанарга, С.Серекейге, Н.Сизых, Б.Чуглур дээн ышкаш эмчилернин ажыл-ижин үнелеп, оларга мөгейгениниң езулалын чедирген.

Президент бодунуң чугаазында эрткен чыл бурунгаарлаашкынның чылы болганын айткан. Чуртта чаңгыс аай экономиктиг болгаш политиктиг турум байдал тургустунган. Экономикада саңхөө байдалы экижээн, пенсия, пособие өскөн. Ол чүгү көргүзүп турарыл дээрге бүгү чуртта байдал экижээн бооп турарынын херечизи-дир. 2001 чылда В.Путинниң ат салган Чарлы-биле бюджет адырынның ажылдакчыларынын шалыны өскөн. Ынчал кээрге эмнелге ажылдакчылары эрткен айның шалынын өскени-биле ап эгелээн.

Республика бюджетди 2 млрд. рубльге камгалаттырган. Уруглар пособиезинге 142 млн. рубль өрелиг болзувусса, 100 млн. рубльди бюджетке кирип алганын, февраль айдан эгелеп республикада иелер өскөн уруглар пособиениң база эрткен чылдарнын албаан акшазын ап эгелээр. Эрткен чылын пенсияга хамаарыштыр федералдыг чаа хоойлу алдынган болгаш, оон күүселдези-биле ажылдап турар

пенционерлерниң пенсиязынга кызыгаарлаашкыннары чок кылган. Чуртталга-коммунал эде тургузушкунга хамаарыштыр российжи деңгелден ойталап, 30 хуузунга дотацияны, 70 хуузун чурттаткы чон төлээр кылдыр арттырган бис, а Россияда ол көргүзүг 10-70 бооп турар.

Кадык камгалалынга хамаарыштыр берге үелерни чурттап эрткен бис. Берге үелер турзажок чаңгыс-даа эмнелге, пунктулар хагдынмаан. Эмчи кадрларны белеткээр талазы-биле ажылдарга Чазак деткимчени көргүзөр. Биче эмчи сестразынын мергежилдин чедип алыры-биле тускай класстарны ажыдып, Тываның Курүне университетинге медицина факультетинде ажыдары планда көрдүнгенин Президент улуг өөрүшкү-биле дыңнаткан. Бодунуң чугаазын дооскаш, Ш.Д.Ооржак ТР-ниң Чазаның бедик шаңналдарын бөлүк эмчилерге кадык камгалалынга үрүнелдиг ажылы база ачы-хавыязы дээш тывыскаан.

"ТР-ниң алдарлыг эмчилери" хүндүлүг атты—"Фтизиатрия" эмнелгезинин эмчизи А.Батрашкинге, «Күш-ажылчы шылгарал» медаль-биле перинаталдыг төптүң эмчизи Л.Көк-оолга, "ТР-ниң кадык камгалалының алдарлыг ажылдакчызы" хүндүлүг аттарны Чөөн-Хемчик эмнелгезинин эмчизи Н.Ойдукка, Өвүрдөн Г.Таска, «Тыва авиалиния» каттыжышкынынын эмчизи К.Чадамбага, «Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы» атты Кызыл хоорайда №1 поликлиникадан Е.Белоглазовага, ТР-ниң Президентизинин Хүндүлел бижии-биле Би-Хем кожуундан О.Казачакованы, Сүт-Хөл кожуун эмнелгезинден С.Салчакты, «СПИД төптөн» Н.Ооржакты, ТР-ниң кадык камгалал сайыды А.Начынны шаңнаан.

Дараазында Дээди Хуралдың Даргазы Ш.В.Кара-оол Дээди Хуралдың хүндүлүг бижиктери-биле бөлүк эмчилерни шаңнаан.

Кадык камгалалынга үр чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш, В.Путинниң ат салганы 54 дугаар шынзылга бижиктиг, Тывада 1 дугааргы «Ада-чурт мурнунга ачы-хавыязы дээш» деп медаль-биле кадык камгалалынын хоочуну Опанас Курбаевич Ондарны шаңнаарга, бүдүн зал туруп кээп, байырны чедирген.

"Россия Федерациязынын кадык камгалалынын тергиини" хүндүлүг аттарны, ТР-тиң Кадык камгалал яамызынын хүндүлүг бижиктери ажылынын тергиинерин ол хүн тыпкан. Байыр чедиришкыннер, белек-селек, ыры-шоор орайга дээр сеткилдерни өөртүп, чылыг сактышкыннары арттырган.

Айлаң МОНГУШ.

Элезинниг ховуга өлүм

Чечен чугаа

(Төңүзү. Эгези № 14 "Шында").

Ийи хонганда, Цеденчавты лейтенант эргелиг орус шагдаа бир кабинетке аппаратташ, байысаап эгелээн. Оон төрүттүнген чери, хар-назыны, нациязы болгаш амгы үеде чүнү канчап турарын, кайда чурттап турарын айтыргаш, ынчан азыг черге өлген эр кижини канчаар өлүрүп сокканын айтырып, буруузуң долузу-биле миннирин негээн.

Демги лейтенант өлүрүкчү чорук кылган дээш прокуратурага херээн дужаап берген. Прокурорнуң истекчизи Цеденчавты байысаап, үлгүткен херээн өчүп бээринче албадап турган. Өөренип турган черинден характеристиказында бижип кааны болза ол спортка ынак, самбо үрөштүн секциясында база бокс секциясында барып турарын шынзыткан болган.

Өлгөн кижичи бажында хөй кемдээшкыннер бар болганындан ыш-биле эрте берген болган. Цеденчавты барык алды ай иштинде бажыннаан. Ол девискээрниң шагдаалары бир машина дозупкан, ол машинаның иштинге кара сөөктүг ийи эзирек эрлер чораан. Оларны шагдаа черинге аппаратташ, үжөп көргөн, үжелде үезинде бирээзиниң сумказынын иштинден өлгөн Сергей Ивановичиниң паспорту тывылган.

Ол ийи кижиден Сергей Ивановичиниң паспортун кайыын тып алганын айтырып байысаарга, ийи аңгы өчүп, бирээзи тургаш, ол кижиниң өлгөн чериниң чанындан ол-ла өлгөн хүнүнде азыгдан тып алган бис дээн, а өскези тургаш, бистин мурнууска бир кижичи октапкаш, орайтадыр чедирбей барды деп будулгаазынын өчүп тургаш, адактын сөөлүндө өлгөн кижиниң акшазын үптээнивис шын дижип, бирден-бирээ чогу-биле өчөөннер.

Бир эртен Цеденчавты байысаакчы кабинетке аппаратташ, буруузуң миннип, өлүрүкчүлериң тывылганын тайылбырлап, Цеденчавтын чидирген үелерин, моральдыг каражазын эгиткеш, ол буруулуг өлүрүкчүлерден төледип бээрин дыңнаткаш, хосталгаже салыпкан. Цеденчав башкылары-биле чугаалашкаш, өөредилгезин уламчылап кирипкен.

Чаа чыл келген. Кожазында бир өөредилге чериниң улуг залына бир-ле суббота кежээзинде танчыга чеде берген. Ол кежээ бир чараш казак сөөктүг уруг-биле танчылап алган. Оларның найыралы ынакшылче шилчирирге четкен. Ол кыс бир дээди өөредилге черинде экономика салбырында өөренип турар болган.

Демги уруг-биле бир суббота кежээзинде амды-ла танчы шөлүнге чеде бергеш, теп турда, Цеденчавты бөлүк оолдар дашкаар үндүрүп аппаратташ, бук баш кылдыр, өлүг-диригнин аразында кылдыр эттээш, харын-даа эмчилериниң күжү-биле дириг үнүп, эмчиге үш ай ажыг чыткаш үнгөн. Эмчиден үнүп келгеш, амды кысты сураглаан. Ис чок чиде берген болган. Ол кысты сактып, бодап, элээн үе иштинде куюмнаан.

Хай-халап чааскаан келбес дижир болгай. Бакка бак улажыр

дээниги, ол-ла чылын бокс маргылдаазына киржип тургаш, бажынче шаштыргаш, улуг кемдээшкын ап, харын-даа медреселдиг арткан. Ол ийи неделя иштинде медресел чок чыткан. Оон уламындан үргүлчүнүң бажы дескинер, өйлеп-өйлеп бүргөп кээрге, аарыыр, халалы кончуг болуп арткан.

V.

Үе-шак чүнү-даа манапас, бодунуу-биле бурунгаарлап-ла оорар. Чылдар билдиртпейн шуужууп эртип-ле турган. Бир дыңнаарга, оглу Цеденчав өөренип дооскаш, Улан-Батор хоорайда чедип келген сурагылыг болган. Ол улуг эртем-билиглиг кижичи болуп, дарга кижичи апарган-дыр дижип, кожалары чугаалашкан. Ынчал тура, бир сургакчылаан дарга оглунуң чагаазын эккеп, сааладыр номчуй берген.

ЧАГАА

"Эргим хүндүлүг ада-ием, думаларым! Мен доозуп алгаш, бир бедик албан черинде ажылдай бердим, чоокта чана албас боор мен. Ам келир чылын шөлээм үезинде чаңгаш, төрөөн черлерим, дөргүл-төрелдеримге ужуражыр мен. Авай, ачай, кадылчар камнаар! Думаларымга изиг байыр!

Оглунар ЦЕДЕНЧАВ".

Мындыг чагаа алгаш, Шагдаржаптар кажангызындан-даа артык өөрээнер. Оглунга ужуражыр чедер дээрге, ол Улан-Батор деп хоорай та кайда, кайы чүкте турар, канчап чедер чүве, аңаа баргаш, та кайнаар баар чүве дижип, болдумас бодалдарын бодап, оглун көрүксээнер.

Кыш төнүп турда дыңнаарга, оглу Цеденчав өске албан черинде сайыт апарганын дыңнааш, бүзүрөвээнер. Чайын чанар дээрге, чаа-ла бедик албан дужаал хүлээп алгаш, чай албайн, ада-иезин эккээри-биле бичии чычаан чоргузулкан болган. Ам канчаар, белеткенгеш, аал-ораны кожоларына чагааш, ийи ашак, кадай каш хонук чорааш, кайгамчык чараш Улан-Батор хоорайга чеде бергенер. Ада-иезин сайыт оглу кончуг эки хүлээп алгаш, хоорайны бир кылдыр магададып көргүскөн. Ындыг ырак-узак черлер чоруп, ындыг чараш, чагаай кода-хоорай көргөн эвес, дүште-дүлде-биле дөмей болган. "Ада көрбээнин кызы көөр" деп чүве ол-дур деп чугаалашканнар.

Оглу бажынынга аш-чем кылдыртып, эгт дүлдүргеш, арагадары делгээш, ада-иези-биле ижин-кара чокка улуг кижигилештир чүнү-даа арттырбайн хөөрөшкөннер.

Шагдаржап ам-на харын дидимненип алгаш, эрткен-барган ужурадалар, кырган-авазын ажаан черинде артык кижичи кежээ даштын ужуу-утказын тайылбырлап, оглун кажан, канчаар тып алганын, "бурганнаан" авазынын дош дег соок, сүт чок эмиин соок күзүн эеп чытканын, оон азырап алганын бирден бирээ чокка тайылбырлааш, карааның чажын чодуп орган...

VI.

Бир чыл ашканда, Цеденчав шөлээ үезинде ада-иезинче чеде бээр дугайында сөс чоругускан.

Кажан олт-сиген четчип, божа-хойтпак элбеп келгенде, кожазы аалдар дүвүрөп эгелээнер.

— Шагдаржаптарнын черден тып алган багай оглу ам сайыт апарган, ада-иезиниң аал-оранында чедип келген-дир, ону барып көөр, аңаа ужуражыр — дижип, кожазы аалдар аштыг, чадаг чоруп турар болган. Шынап-ла, оглу Цеденчав чааскаан эвес, келин кыс база бичии оолдуг келгенин көргөш, Шагдаржаптар каш дакпыр өөрүп турганнар.

Ол чоок-кавызынга кажан-даа бооп көрбээн өөрүшкү, дой болган.

Цеденчавтар каш хонуп турда, бир-ле хүн ийи чүк машиналары чедип келген. Ол машиналарнын кырында мрамор дээр чараш даштардан кылган чевег-хөөрге салыр тураскаалдар келген. Ол болза кырган-авазы болгаш бодунуң төрөөн авазынын чевег-хөөрүнге мөңгези-биле турар тураскаалдар болган. Ол тураскаалдарнын утказы мындыг: бир чанагаш оол тудуп алган аржылдыг херээжен кижичи демги оглун бир херээжен кижиче ийи холдай сунуп чыдар, кончуг чараштыр кожа кылып каан ийи мрамор тураскаалдарны ийи авазынын орнукушуктан черинге апарып тургускан. Аваларынын тураскаалында мынчап бижээн:

"Аваларымыс, мөңгө уйгунар удунар! Силерни утпас бис! Мөңгүннеп силбээн тураскаалымыс мөңгө шагда артар! Шагдаржаптар, Цеденчавтар".

VII.

"Кижичи салым-чолундан черле чайлапас" дижир болгай. "Кижиниң салым-чолун авазы чаяар, төрүп каар" дижир, ол-даа шын боор. Цеденчав төрөөн авазынын бо элезинниг ховуга "кызыл-дустааны" кедизинде оглунга эки болуп турганы чадавас, чүү-даа чүве ужурулуг, оруктуг, салымныг болгай. Ол аас-кежиктин оруу боор чадавас.

Өскөн-төрөөн черинде "бурганнаан" аваларына тураскаалды тургускаш, хүннүң экизинде, айның чаазында чону-биле байырлашкаш, Цеденчав ада-ие, думаларын Улан-Батор хоорайже келжүрүп алгаш чоруй барган. "Эки төл көк дөңчө үндүр тыртар, багай төл онгардыва кири сөөртүр" дижири шын турган боор.

Эргим номчукчуларым! Цеденчавтын салым-чолунуң эки-даа, багай-даа талаларын өөренип көргөш, мындыг түнелге келдим: эки чүве эки олчаан турбас, бак чүве бак олчаан турбас, өскөрлишкынде, солчушкунда турары шын-дыр. Соок күзүн черниң чери элезинниг куруг ховуга мөчөөн багай авазын хондур-дүндүр сүт чок эмиин шөй-белеп, ыт-куштун док болур деп чыткан багай уранхай кадайнын өскүс оглу бир кадагааты чуртта сайыт дарга болу бергенин дыңнааш, кайгап, өөрүп, чоргаарланмас аргажок-тур.

Өртемчейде мөңгө чүве чок болгай, авазы "бурганнаа" -даа, а оглу аас-кежиктиг, ажыл-агыйлыг, алган эштиг, ажы-төлдүг чоруурундан эки чүве кайда боор. Ава кижиге төлү дег, а төлүнге авазы дег эргим чүве чок. Ава болгаш чаш төлдү йөрээдим. Авашкыларнын салым-чолу ындыг болган-дыр.

Мадон МОНГУШ.

Отчетту сайгарып тура...

ПЕНСИОНЕРЛЕРНИН ЭРГЕ-АЖЫЫ ДЭЭШ

Россия Федерациязының Пенсия фондузунуң Тыва Республикада салбырының ажылдакчылары 2001 чылда республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдээзиниң дугайында ТР-ниң Чазааның Отчедун чугаалашкаш, кандыг үнелелди бергенин, салбыр 2001 чылда бодунуң мурнунда салдынган сорулгаларны шийтирилээр дээш канчаар ажылдаанының түннелдерин 2002 чылда чүну кылырын чугаалап бээри-биле РФ-тиң Пенсия фондузунуң ТР-де салбырының даргазы Вадим Орамбалович ОЮНДАН бистиң корреспондентивис дилээн.

— Бистиң салбырның ажылдакчылары республиканың чурттакчы чону-биле бир дөмей 2001 чылда Тыва Республиканың Чазааның кылып чоруткан ажылының Отчедун хуралына сайгарып көргөш, орта хамаарыштыр санал-оналын чугаалаан, боттарының үнелелин бергеннер – деп, эгезинде ол демдеглээн.

Тыва Республиканың Чазаа эрткен чылын республиканың экономиказын, социал адырын хөгжүдөр дээш болдунар-ла дээштиг хемчеглерни алганындан ажыл-агыйның адыр бүрүзүндө кылдынган чүүлдер эвээш эвезин бистиң ажылдакчыларымыс демдеглээн. Ылаңгыя чурттакчы чоннуң амыдыралының деңгелин бедидер, социал камгалалын күштелдирер талазы-биле ажылды идекпейжиткен. Тывада бир айда алыр шалыңның хемчээли 1,5 катап өскөн. Шалыңны, пенсияны төлээрин үзүктелдирбейн турар. Чоннуң социал байдалын чогумчударыңче утланган өске-даа ажылдарны Чазак, ооң яамылары чоруткан. Ооң биле чергелештир чамдык четпестерге, шийтирилетинмейн турар айтырыгларга санал бергеннер доктааган. Бистиң коллектив Чазактын 2001 чылда кылып чоруткан ниити ажыл-чорудулгазынга «эки» деп үнелелди берген.

Пенсия фондузунуң Тыва Республикада салбыры 2001 чылда кайы хире ажылдаанымысты чөвүлөр хуралымыска анализтеп көрдүвүс. «2001 чылда Тыва Республиканың пенсия фондузунуң салбырының бюджетиниң дугайында» ТР-ниң Хоойлузунуң күүселдезин сайгардымыс. Салбырның 2001 чылда бюджетини орулгалыг кезии 903,8 млн. рубльге бадьлаттынган турган. Ооң иштинде чаңгыс аай социал үндүрүгден 367,8 млн. рубльди, эрткен чылдарның өрезинден 29,5 млн. рубльди кирип алыры көрдүнгөн.

Отчеттуг чылдың дургузунда орулганың күүселдези 963,1 млн. рубль болган азы планын 106,1 хуу күүсеткен. Ооң иштинде бодунуң орулгалы 524 млн. рубль болган азы айда ортумаа-биле чылда 43,7 млн. рубль четкен. Чаңгыс аай социал үндүрүгден 445,2 млн. рубль орулга кирген, көрдүнгөн даалга 121 хуу күүсеттинген. Эрткен чылдарның өрезин

төлөттүргенинден 64,5 млн. рубль кирген, планнап алганымыстан 2,2 катап хөй.

Бюджеттиң чарыгдал кезээ 963,1 млн. рубльге күүсеттинген. Пенсиялар төлээринге 878,6 млн. рубльди чарыгдан азы көрдүнгөн даалганы 100,9 хуу боттандырган.

Ниитизи-биле алырга 2001 чылда бюджет дугайында ТР-ниң Хоойлузунуң күүселдези чүгээр болган.

«Назылап кырый берген хамаатыларның болгаш инвалидтерниң амыдырал байдалын экижидериниң болгаш күрүнениң база муниципалдык стационар болгаш чартык стационар албан черлериниң социал хандыргылазының талазы-биле немелде хемчелер дугайында» РФ-тиң Президентиниң Чарлыын күүседире-биле өрелиг 54 бүдүрүлгө-биле дугуржулганы чарган, өрени үзүктөп төлээнинден 11 млн. рубль кирген, ону долузу-биле шингээдип алган.

Эрткен чылын 2749 пенсионер немешкен, ынчангаш республиканың пенсионерлериниң саны 82,8 муң кижичеткен. Оларның 88 хуузу күш-ажыл пенсиязын ал турар. Республикада айда алыр пенсияның ортумак хемчээли 908 рубль болуп турар.

Республиканың пенсия фондузунуң салбыры пенсия төлээринге акша-көпөөк чарыгдарындан аңгыда, назылап кырааннарның болгаш күш-ажыл кылып шыдавак хамаатыларның социал-камгалал программазын акшаландырырынга 265 муң рубльди чарыгдан. Ооң иштинден 8 муң рубльди бот болгаш түрэнги амыдыралдыг Ада-чурттуң Улуг дайыңының киржикчилеринге, 70 муң рубльди «Достоинство» солунну чагыдып алырынга берген.

Улуг назылыглар, Инвалидтер хүннериниң байырлалдарының үезинде 115 муң рубльди бот болгаш чединмес амыдыралдыг пенсионерлерге, инвалидтерге материалдыг дуза кылдыр үндүргөн.

Пенсия фондузунуң кожууннарда, хоорайларда эргелелдериниң ажылдакчылары эрткен чылын боттарының мурнунда салдынган сорулгаларны күүседир дээш ак сеткилдиг ажылдааннар. Ылаңгыя Чеди-Хөл, Сүт-Хөл, Барың-Хемчик, Өвүр, Улуг-Хем, Каа-Хем кожууннарның эргелелдери боттарының көргүзүглерин мурнуку чыл-

дардан элээн экижиткен.

Кылдынган ажылдардан аңгыда, четпестерни илереткеш, анализин кылгаш, ону эдериниң хемчеглерин ажылдап кылган бис.

XXI чүс чылдың чаа үнүп келген 2002 чылдың республиканың пенсия фондузунуң салбырының ажылдакчыларының кылыр ужурлуг ажылдары хөй болуп турар. РФ-тиң Президентизи В.В.

Социал политикада эң кол чаартылга – пенсия системазының эде тургустуушкуну. Пенсия моделиниң чаа хевиринче бо чылын кирген.
(Чазак Отчедундан).

Путиниң ат салганы «РФ-тиң күрүнө пенсиязының хандырылганы дугайында», «РФ-тиң күш-ажыл пенсияларының дугайында», «РФ-тиң албан пенсия хандырылганы дугайында» хоойлулары 2002 чылдың январь 1-ден эгелээш амыдыралда боттанып кирген. Ында айыткан хемчеглерни күүседир кончуг харысалгалыг ажыл биске онаажып турар. Пенсияларның эде санаашкынын чоруткан-даа болза, ында кылыр ужурлуг чүүлдер ам-даа кончуг хөй.

РФ-тиң Президентизи В.В.Путин сөөлгү үеде өртектениң өзүп турарын барымдаалааш, чурттуң бүгү пенсионерлериниң пенсиязын февраль 1-ден эгелеп, 6,5 хуу өстүрер айтышкынын берген. РФ-тиң Чазааның Даргазы М.М.Касьянов пенсия өстүрер дугайында доктаалга атты салган. Ынчангаш бо хүннерде пенсия фондузунуң ажылдакчылары пенсияны эде санаарын чай чок чорудуп турар.

Тыва Республиканың пенсия фондузунуң салбырының ажылдакчылары моон сонгаар боттарының онаашкан харысалгалыг ажылын чогумчалыг күүседип шыдаар арга-дуржулга, билиг бар.

Материалды Таан-оол ХЕРТЕК белеткээн.

“Шынның” почтазынган

Хүндүлүг «Шын» солунуң редакциязы! Мен Амур облазында шериг-агаар күштериниң кезээнде шериг хүлээлгем эрттирип турар мен. Силерниң солунуңар таварыштыр Чөөн-Хемчик кожуунуң Чыраа-Бажы суурда чурттап чоруур ада-ием С.Ч.база П.Ю.Донгактарга байыр чедирикседим.

“Хүндүлүг авай, ачай! Силерге изиг байырымны чедирбишаан, февраль 12-де ачамның төрүттүнгөн хүнүн таварыштыр аас-кежикти, ажыл-ижиңерге чедииш-киннерни, кезээде омак-хөглүг бистиң аравыска үр чылдар дургузунда чурттаарыңарны күзөвишаан, ажы-төлүңөр бистер дээш ажыг

дериңер, кызыл күжүңер харманмай, бо хире өстүрүп кааныңарга улуу-биле четтиргенивисти илередип, боттарымыстың талазындан ачы-буянымыс чедиреривисти аазап тур бис, авыр-ралдыг ада-иевист!

Амур облазында оглу Р.ДОНГАК.”

ҮНЕЛЕЛДИГ ЭВЕСТЕ...

Экии, хүндүлүг «Шын» солунуң редакциязы! Силерге Элегес сумузунуң аныяктарының мурнундан бижикседим.

Чеди-Хөл кожуунуң Элегес сумузунда 364 ажыл чок аныяк өгбүлелер, пенсия назыны чедип турарлар бар. Кожуунуң чонну ажылга хаара тудар төвүндө 74 кижичет дилээри-биле туруп алган. Бистиң чагырга чери даңзыда ажыл чоктарны 1 айда 3 катап ажылга хаара тудуп турар.

1999 чылдан эгелеп 20 кижичет бригаданы тургузуп алган бис. Кожуунуң ажыл чоктар төвүндө деткимче кылдыр май 19-та акша дузаламчызын биске берген. Кур черни аштап, сугтарып тургаш, 30 шоодай картофельди тарыдымыс. Дүжүдүвүс 120 шоодай болган. Сумунуң чагырга чери 52 шоодай картофельди саткан. 54 шоодайны үрезинде арттырып каан бис. Күзүн бригадага чүгө 14 шоодай берген, артканы канчап барганы билдинмес. Суурувустуң хөй ажы-төлдүг, амыдыралы берге өг-бүлелеринге керээ езугаар бригаданың ажаап алганы картофельден 13 кижичет берген. Суму чагырганың социал камгалал талазы-биле даргазы Галина Сергеевна Ондар керээге берген картофельди 1 кижичет 100 рубль кылдыр бухгалтер Дарья Ак-ооловна Монгушка акшазын тырттырган, оон ооң кайнаар барганы билдинмес.

2000 чылдың май айда бригаданы 10 кижичет суму чагырганың даргазы В.Т.Соян кызырып каан. 14 шоодай картофель үрезинден 82 шоодай дүжүттү алдымыс. Чайладыр ажылдаан бригаданың чарыгдалы аш-чем, кывар-чаар материалдар-биле катай 618 рубль болган. Чарыгдалымысты 110 литр ыт-кады чыып кургаткаш база 50 штук кисточкалар кылгаш, орнун дутлап алган бис. Үрезинге 15 шоодай картофельди арттырып алдымыс.

2001 чылдың май 14-те 15 шоодай үрезини суму чагырга чери-биле катай тараан бис. Дүжүт 101 шоодай болган. 5 шоодайны чагырга чери аш-чем, кывар-чаар материалдар чарыгдалы дээш алган. 27 шоодайны үрезинге арттырган, артканын ажылдаан улуска үлээн. Бригада 3 чыл иштинде багай эвес ажылдап келдивис.

Суурувустуң чаагайжыдылганы, санитарлыг байдалы дээш

чылдың-на кудумчуларны чугайлап, бузуп аппараттар ээн бажыңнар орнун аштап-арыглап келдивис. Кажан шагда аштаттынмаан, деңгелчиктер аппараттарны аштап, хол-биле машина кырынче чүдүрүп, 42 рейсти кылдымыс. Суурувустуң арыг-силеи дээш кожуунуң мурнундан сумунуң чагырга чери акша шаңналы алган. Ажыл чоктарның кылган ажыл-ижин үнелээш. Даргаларымыстан чылыг-чымчак сөс-даа дыңнаваан бис.

Суурувуста улуг назылыг, инвалидтерге чылдың-на кыжын оттулар ыяшты белеткеп берип турар. Бо чылын бир неделя иштинде 30 ажыг рейсти кылып, ыяшты бажыңнарынга чедирген бис. Ай санында 40 хире кижичет ажылдаар.

Ажыл чоктар даңзызында турар 74 кижичет чамдыктары чагырга черинде ажылдап турар даргаларның дөргүл-төрели болуп, аттарын салгаш, ажылче чорудуп олураары кайгамчык.

Бо чылын республикага болган чонну ажылга хаара тудар департаментиниң 10 чыл болган оюнга суурувуста ажыл чоктарның чазаан, аргаан, даараан уран-шевер ажылдарын чоруткан. Кожуун төвүндө чонну ажылга хаара тудар төптүң даргазы Хемер-оол Ондар шаңналдыг черни алганы өөрүңчүг.

Суурувуста уран-шевер чазаныр, даараныр, аргыттынар аныяктар хөй. Суурувуска биче бүдүрүлгелер чүгө кылып ап болбас бис? Кожуунуң чонну ажылга хаара тудар төвүндө субсидияны-даа чөпшээрер турар-дыр. Кижичет бүрүзү ажыл-иш, амыдырал-чуртталга дээш кызымак болуп болза, кандыг-даа кижичет ажылды кылып, бүдүрүп ап болур.

Бистиң чагырга даргаларынга шын негелде кылырга, «Шынын чугаалаан кижичет хөй өштүг, шывык туткан кижичет ыт өштүг» дээн ышкаш, дораан-на «билдириишкинден бижип каг» дээр. Ажыл чок аныяктарны харын-даа ажылга хаара тудуп, оларга деткимче көргүзерин бодавас. Суурувустуң ажыл чок аныяктарының кылган ажыл-ижи үнелелди болгай.

Надежда КУШКАШ. Элегес суур.

Тываның каайлы албанында

“ДУЖУТКУР” ЧЫЛ БОЛГАН

Тываның каайлы албаны эрткен чылдың ажылын түңгөп хуралдаалаан. Аңаа Сибирьниң каайлы албанының эргелелиниң начальнигиниң оралакчызы В.А.Шапоренко, Тыва Республиканың Президентизиниң, Чазааның мурнундан национал-политика болгаш даштыкы экономиктиг база девискээрлер харылзааларының сайыды Х.К.Куулар база киришкен.

Тыва каайлы чериниң даргазы А.А.Шаалы бодунуң илеткелинге эрткен чылда каайлы ажылдакчыларының күженишкенини республиканың девискээринге каайлы хыналдазынче, РФ-тиң күрүне кызыгаарын эртип турар транспорт болгаш бараан эртирилгелериниң каайлы дады-вырларының хавырар талазы-биле федералдыг бюджеттин орулгалыг кезеэн тургузарынче угланган турган деп айткан.

2001 чылда каайлының кол көргүзүлгелериниң өзүлдөзү хевээр арткан. Даштыкы садыг-саарылганың хемчээли 5681,3

америк доллар болган. 2000 чылдың бо үезинге деңгээрге, барааннарны үндүр сөөртүрү өскөн, а киир сөөртүрү кызырылган. Колдуунда-ла аш-чем аймаа (далган, кондитер кылырлары) болгаш транспорт аймаан үндүр сөөрткен. Киир сөөрткен барааннарның 80 хуузу эът аймаа ээлеп турар, оон ынай чугбаан хөй дүгү, бода малдың кежи дээн ышкаш чиг эт аймаа болуп турар.

2000 чылда республиканың даштыкы экономиктиг ажыл-чорудулгазынга чүгле ийи күрүне – Моол, Кыдат, а ХКД-ден Украина киришкен. Үндүр-киир сөөрткен барааннарның хөй

кезинин (99%) Моолду тава-рыштыр садып-саарган.

Россий-моол кызыгаары эде кылырынга улуг ажыл чорутунган. Барааннарны, транспорт болгаш хуу кижилерниң каайлы хыналдазын болгаш бижидилгезин кызыгаарда «Хандагайты» болгаш «Цагаан-Тологой» каайлы постуларында кылып турар. 1999 чылдың сентябрь 16-да РФ-тиң хүлээп алганы 1045 дугаар доктаалының 5 пунктузу болгаш 1994 чылдың август 10-да хүлээп алганы РФ биле Моолдун аразында «Кызыгаарның эртирилге пунктуларының дугайында» чөпшээрелгезин езугаар садыг болгаш культура харылзаазын сайзырадырынга, даштыкы экономиктиг эштежилге чурттарының киржикчилеринге эптиг байдалдарны тургузарынга, каайлы бижидилгезин болгаш хыналдазын экижидеринге делегей стандарттарына дүгжүп турар ийи таланың автомобиль эртки-

рилгезин чорудар 3 эртирилге пунктуларын тудуп турар. Оларның бирээзи «Хандагайты» эртирилге пунктузу 2001 чылдың декабрьда күрүне комиссиязы хүлээп алган. Артка ийи «Цагаан-Тологой» биле «Шара-Суур» пунктуларны бо чылдың бирги чартында дужаары планнаттынган.

Каайлы албанының база бир сорулгаларының бирээзи – эрге-хоойлуну камгалаар ажылдар. Бо углангышкын-биле улуг болгаш чымьштыг ажыл чоруп турар.

Контрабанда болгаш каайлы дүрүмнерин хажыдар чорук-биле демиселди күштөлдиреринге каайлы кезектеринге аъттыг нарядтарны тургузар ажылдарны чоргускан. 2000 чылдың декабрьда олар федералдыг кызыгаар албанының ажылдакчылары-биле кады ажылдап эгелэннер.

2001 чылда каайлы албаны РФ-тиң КХ-ниң 188 дугаар чүүлү-биле 2 кеземче херезин 198 муң

рубльге оттурган.

Тыва каайлының даргазы А.А.Шаалы даштыкы экономиктиг эштежилге чурттарының чидиг айтырыгларның бирээзи – республикага кызыгаар чоогунуң девискээринге садыг-саарылгазы дээрзин демдеглээн. Ол чогуур яамаларга болгаш ведомстволарга РФ-тиң Чазаанга кызыгаар черлеринге садыг-саарылга талазы-биле айтырыгны көдүрерин сүмелээн.

Хуралдың түңнелинде ТР-ниң национал политика болгаш даштыкы экономиктиг база девискээрлер харылзааларының сайыды Х.К.Куулар Тыва Республиканың Президентизиниң өөрүп четтиришкиниң бижиктерин эки ажылдыг каайлы ажылдакчылары: Б.К.Цой, Б.У.Эрендей, Н.В.Евсеева, О.С.Хайын — оларга тывыскаан.

Наталья МОНГУШ,
Тыва каайлының парлалга секретары.

Ниитилел сайзыралынын агымы мындыг: экономика талазы-биле күчү-шыдалдыг күрүнелер хожудангай чурттарга холгаарлаашкыны халдадып, бодунуң талазынче чоорту тыртып эгелээр. Ооң чижээ, биче-буурай тыва чон 1921 чылдың августта бодунуң күрүненин тургузар аргалыг болган. Россияның база ооң Иннокентий Сафьянов дээн ышкаш хувискаалчы төлөөлөрүн ачызында Бүгү-тываның бир дугаар Улуг Хуралына Тыва Арат Республиканың (ынчан ону «Танды Тываның Улусчу Республикасы» деп адап турган) тургустунганын чарлаан. Аңаа чаа тургустунган күрүнениң 24 чүүлдерлиг конституциязын (Үндезин Хоойлузу) хүлээп алган. ТАР ниитизи-биле 23 чыл тускайлап чурттааш, 1944 чылдың октябрь 11-де ынчангы ССРЭ-ге каттышкыш, Россияның составында автономнуг область апарган.

Бо чүүлге Тыва Арат Республиканың социал экономика талазы-биле хөй адырлыг хөгжүлдөзүн дес-дараалап чырытпайн, а харын чүгле политиктиг сула чаңнаашкыннарга доктаар бодаан ийик мен. Бир-тээ, ол учовурулг чылдар, хоойлу-дүрүм хажыдышкыннары болгаш база хамаатыларның эрге-шөлээзи-биле холбашкан болганда, ону эскербейн арттырып каап болбас деп, автор ынчаар санап турар.

Коргунчуг үелериниң санфактылары бо-дур. 1921 чылдан 1944 чылга чедир, азы 23 чылдарның дургузунда Тыва Арат Республиканың девискээрлеринге 803 кижини тудуп хоругдааш, актыг черге шийткен. Оларның аразында чүс ажыг кижидээди хемчегге хамаарып, боолалдып шийтирген.

Тываның төөгүзүнде эң-не каргыштыг дүмбей үе 1938 чыл болуп турар. Кыска үениң иштинде 102 кижидээди даа барымдаа, бадыткал чокка нүгүл-хоп ужунда шийтирген. Моон алгаш көөрге, хамаатыларны хынаттынган херек ужуң эвес, а харын чүгле политиктиг үзел-бодалдар дээш даңзы езугаар узуткап турган-дыр. Херек кырында кижиниң саналы, бодалы, күзел-соруу дээш херекке онаап болбазы төөгүнүң кайы-даа чадазында билдингир.

1938 чылдың август 31-де тыва чоннуң революстуг партиязының Төп Комитетиниң 3-ку

«Онза» пленуму болуп эрткен.

Аңаа «Сат Чурмит-Тажы, Адыг-Тюлюш Хемчик-оол, Оюн Танчай баштаан япон троцкистичи уг-шигилг контрреволюстучу организацияларны узуткап чок кылырының дугайында» илеткелди намның Төп Комитетиниң Чингине секретары Салчак Калбакхөрекович Тока кылган.

Дыка хөй чүүлдер Төп Комитет кежигүннеринге билдинмес болгулаан. Ол контрреволюстучу организацияны салбырлары кожуннарда бар бе дээрзин айтырарга, С.Тока: «Ийе, бар. 60

прокурору, Сат Лопсанны — ТАР-ның үлетпүр болгаш садыг сайыды, Куулар Сунгар-оолду — ТАР-ның Биче Хурал Президиумунуң секретары, Серен Күжүгетти — Тываның улусчу революстуг шериниң командир-комиссары (оон аңгыда ТАР-ның камгалап сайыды деп эргелиг турган), Ховалыг Дотканны — совавтопранстың даргазы — оларны дээди хемчег-биле боолап шиидер кылдыр шийтирилээр.

Шийткелди күүседириниң бүдүүзүндө Салчак Тока арай

дүвүредип турар чүве — репрессияга таварышкыннарның ажы-төлү, салгалы... Чоннуң дайзын-нары «контрреволюстучу идегеттериниң дөргүл-төрелдери, чоок кижилери репрессиядан чай-лаваан. Оюн Танчайның кады төрөөн дүмүзү Оюн Чик-Сүрүн, Чурмит-Тажыга чоок Кара-Сал Эрелчин олар туттуруп хоругдаткаш, амызы-биле шийтиргенер. Куулар Сунгар-оолдун агайы Хандышааны беш чылда хосталгазын казып шийткенин канчап каржы чорук дивезил?

Бо хүнде билдинип турары-

Хууда бодал

УЕ-ЧОВУУРЛУГ ЧЫЛДАР

ажыг кижиде — деп харылаан.

С.Токаның илеткелин болгаш саналын барымдаалап, партия Төп Комитетиде дараазында шийтирнү хүлээп алган: «Туттуруп бажынаткан контрреволюстучу дайзыннарны дээди хемчег-биле боолап шиидерин хоойлу-дүрүм камгалаан органнарның нам бөлүктөрүнге дагзыр. Тываның девискээринде контрреволюстучуларның артынчыларын дазылындан тура узуткап чок кылырын партияның ТК-га, бүгүл партия организацияларына, ИХЯ-ның органнарына хүлээндирер.»

Ооң-биле чергелештир тускайлап судту (даргазы Соян Ойдуп, секретары Иргит Бадыраа, кежигүннери: Хертек Анчымаа, Монгуш Сүгдүр, күрүне ялалакчызы Николай Товарищ-тай баштадыр тургускан.

1938 чылдың октябрь 13-те Тыва Арат Республиканың Дээди суду 9 кижини азы Сат Чурмит-Тажыны — ТАР-ның сайыттар Чөвүлелиниң даргазы, Адыг-Тюлюш Хемчик-оолду — ТАР-ның Биче Хуралының Президиумунуң даргазы, Оюн Танчайны — ТАР-ның Сайыттар Чөвүлелиниң даргазының ора-лакчызы болгаш күрүне банкызының даргазы, Оюн Сенгижикти — ТАР-ның иштиги херектер сайыды, Кара-Сал Пирейни — ТАР-ның күрүне

дадагалзап чугаалаарга, ССРЭ-ниң ИХЯ-дан тус черниң шагдаа органнарына дуза чедирип келген Рогов могоаттынган хевирлиг: «Ындыг болза мээң маңаа херээм чүү деп, Москваже дедир чоруур апарган-дыр мен» — дээн.

Серен Күжүгет биле Ховалыг Доткан иштелгениң баштайгы үе-чадазында херечилер бооп турганын өөренип көргөш, оларга хамаарыштыр дээди хемчегни 8-8 чылдарда (кеземче хоойлузуңуң чыл талазы-биле эң үстүкү хуусаа) кара-бажыңа хоругдаар деп эскерти көргөн. Үстүнде адаанын арткан кижилерни 1938 чылдың октябрь 16-ның дүнезинде хоорай кыдыында элезиннерге боолап кааннар.

ТАР-ның удуртукчуларының дерзии шаажылаашкынга таварышканы бүгү тыва чонну дүвүреткен. Бөдүүн кижилер бот-боттарына бүзүрөшпес, сезиктиг көөр, артык сөс этпес, сымьранчып чугаалажыр байдал тургустунуп келген. Оон аңгыда күрүнениң айыыл чок чери хоорай, кожуун, суму бүзүрүңгө бүзүрөттирген шившикин-төлөөлери турган. Олар чүү дээрди ынчаар ажылдап, политиктиг репрессияны хангыг дугую соксаал чок дукпуртуланып турганы уттундурбас.

Бистер бүгүдени база бир

биле алырга, Адыг-Тюлюш Хемчик-оолдун огулу Адыг-Тюлюш Бак-көк база оон уруу Досунмаа, Чеди-Хөл кожунунда Ондар Бавыкайың огулу, Чадаанада Оюн Танчай-оолдун уруу Галина Сайбуу болгаш Куулар Сунгар-оолдун уруглары Кызыл хоорайда чурттап турарлар. Өскөлериң дилеп, тодарадып турар дээрзи билдингир.

Ол килеңгээшкениң бөгүңгө чедир чавырылбайн, кижиде бүзүрүң бодандырып турар. Актыг черге каразыттырып шийтирген ол үениң төлөптиг оолдарының ат-алдарын катап эгидип каарын кым күзевес боор. Дора дээрге оларның боолаткан черин тыпкаш, аңаа мемориал тураскаалды кылып каан болгай. База ол үениң шылгараңгай, бурунгаар депшилгелиг чончу кижилериниң ат-сывын төөгү болгаш ажыл-агый организацияларына тыпсып, чамдык бүдүрүлгелерни, школаларны, кудумчуларны оларның ады-биле эде адап, чүге мөңгөжидип адап болбас деп.

Контрлар ажы-төлү дээш хөй черге кыстыртып-кызадып чораан кижилерниң төлөптиг адын эгидер ажыл-чорудулга болур-чогууру-биле шапкынчывайн турарын айтыр апаар. Бо бүгүнү күүсекчи органнар улуг-ла тооп көрбөй турарлар.

Сорулга чүл дээрге хоойлу-

дүрүм органнары когараан кижилерниң чөптүг негелде-хомудалдарын кичээңгейлиг сайгарып, ындыгларның хамааты эргелерин хоойлуларга дүүштүр тургузуп камгалавышаан, боттук дузаны чедирери болур.

Чамдык таварылгаларда «контр» дирткен кижилериниң херектери тывылбайн баргылаар. Ол дээрге чылдаган эвес. Истелгени катап чоруткаш, херектерни чыгынган материалдарның хире-шаа-биле катап тургузуп ап болур. Бо дугайты күрүнениң айыыл чок чоруун камгалаан албан черлериниң мурнунда улуг сорулгалар салдынып турар. Ол ышкаш хоойлу-дүрүм камгалаан республика чергелиг органнар ажылды удур-дедир чая каашпайн, демнежи шийтирилээр тоң чугула.

Тыва Арат Республика ынчангы турган ССРЭ-ниң составына киргени-биле чергелештир эрге-дүрүм салгалының дугайында маргыжышкыннар тыптып келгилээр. Ол чүл дээрге саң-хөө, өре-шире, дузалам-чыдан аңгыда, 1921-1944 чылдар аразында үеке кандыг юридиктиг үнелел бээрли деп айтырыг-дыр.

Бирээде, 1921-1944 чылдарда Тывага чорудуп турган политиктиг репрессия хоойлу-дүрүмгө дүүшпес, эрге-чагырга-биле холбашкан дерзии аажылаашкын-дыр.

Ийиде, Намның Төп Комитетиниң Чингине секретары С.Тока ол репрессияны чорударда, ССРЭ-ниң болгаш коминтерниң политиктиг организациялары-биле баш удур сүмеллежип турганын архив материалдары бадыткап турар. Оон бижимел илеткелдери БКП(б)-ниң болгаш коминтерниң Москваның архивтеринде шыгжаттынган.

Үште, РСФСР-ниң суду ССРЭ-ниң Чингине прокурорунуң удурланышкынын деткивишаан, ТАР үезинде репрессиялар хоойлу-дүрүмнүң негелдизин каржызы-биле хажыткан деп көргөш, шийтирип чораан хамаатыларны агарткан.

Ынчаарга ам ол шийтир солуттунмаан болгаш күштүг бооп артып турар. Ону Федерация составында край, область, республика чадазына кым-даа эде көрүп шыдаас.

Владимир КАРА-САЛ,
милицияның генерал-майору,
Тыва Республиканың
Дээди Хуралының депутаты.

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮҢЕР-БИЛЕ

“Улус өөредилгезинин тергини” аттың эдилекчизи бистиң эргим ынак ававыс, кырган-ававыс **Валентина Окан-ооловна МОНГУШ** (Кызыл кожуун)

төрүттүнген хүнүнүн юбилейин демдегеп турар. Школага үжөн ажыг чылдарда ажылдап келгеш, хөй санныг оолдар, кыстарны амыдыралдың делгем оруунче кирип, буянның керекти кылган, ол ажылын чедеишкенин уламчылавышаан. Дөрт кысты, үш оолду ол божааш, төлептиг кижилер кылдыр өстүрүп, кижизиткен, дөрт уйнуктун ынак кырган-авазы.

Идегелдиг чөлөнгиживис, чоргааралывыс, сүмөлөкчивис энерелдиг ававыска бистерни чаягааш өстүрүп кижизиткени дээш өөрүп четтиргенивисти илереткеш, черге чедир мөгөйдивис. Ачы-хавыялыг ававыска аас-

кежикти, өөрүшкүнү, быжыг кадыкшылды күзедивис.

Уруглары, уйнуктары.

Бистиң ынак ававыс, кырган-ававыс **Татьяна Тюлошовна КУШКАШ** 65 харлаан. Ол ававыс Кол Балганович-биле Азас школазынга 40 чыл башкылаан. Ававыс школаның чурт-шинчилел музейинде ам-даа ажылдавышаан. Тываның сураглыг журналистеринин, эртемденеринин, башкыларының дузазы-биле «Тожунуң бурунгулары», «Адыр-Кежиг — өскөн уям» деп номнарны бижээн. Бис оларга мөгөйп чоруур бис. Ажыл-ижиңер оруу каалама болзун!

Уруу Марта, күдээзи Мergen, оолдары: Волода, Евгений, Петр, кенээтери: Алина, Любовь, хөй уйнуктары.

Суд залындан

ЯЛАЛАТКАН КАЙГАЛДАР

Ийи чурттуң аразында кызыгаар тургустунган болганда, ол ийи девискээрлерже чүгле тускай чөпшээрел, чалалга чокка чурум үрөп, оор-сук кылып кирери хоруглуг.

Шаг-төөгүден тура кады-кожа чурттап чоруур моол, тыва чоннуң амыдыралы чаңгыс угланьышкыныг — мал малдаар, аңнаар-меңээр. Ол үеде кызыгаар, доскуул деп чүве чок турганындан малчыннарның мал-маганы «изиг» ойт сүрүп, кожа өске девискээрлерже-даа кире бээр. Аңаа кым-даа шаптык катпайн турган. Ол ышкаш киш сүрүп аңнаар аңчылар-даа өске чурттуң девискээринче кире бергеш, айтыртынып чорааш, аскаан оруун тып, дедир чанып кээр.

Ам ындыг эвес. Амыдыраар чаңчылы дөмей кожа чоннарның аразында идегел болгаш бүзүрел чок чоруктуң ханазы тургустунган. Ийи чурттуң аразында кызыгаарның сывырындак демирлери салдынган. Ол-бо талалар көрүшпестеп, бот-боттарының мал-маганын ок-боо күжү-биле хунаап ап турар аларган.

Оң бадьткалын 2001 чылдың июнь 26-да Тыва Республиканың Дээди судунга судья В.Д. Кууларның даргалааны-биле болган суд истелгезинден көрүп болур.

РФ-тиң Кеземче хоойлузунуң 144 чүүлүнүң 2-ги кезээ-биле 1994 чылда үш чыл иштинде хосталгазын казып шийтиргеш, 1996 чылдың октябрь 16-да ялазын эрттиргеш хосталган ТР-нин Өвүр кожуунун Торгалыг суурунга 1953 чылда төрүттүнген, школа дооспаан, өг-бүлелиг, азыралында назы четпес ийи уруглуг, ажыл чок Б.А. Намчаттың үлгүлөк херези анаа көргөн. Ону 2001 чылдың апрель 4-түн хүнүнден эгелеп РФ-тиң Кеземче хоойлузунуң 322 чүүлүнүң 2-ги кезээ-биле буруудаткан.

Бо аныяк кижжи тускай документиер, чогуур органнарның чөпшээрели чокка РФ-тиң камгалалдыг күрүне кызыгаарын сагышты-биле үрөп эрткен. Ук кемниг керекти Б.А. Намчат дараазында байдалга үлгүлөткен.

Б.А. Намчат 1999 чылдың февраль айның эгезинде кады төрөөн дунмазы болур Л.А. Дамчат дээрзиниң Ак-Чыраа сумузуңуң девискээринде Кара-Кожгар деп черде кыштаанга хөй кадарып дузалажыры-биле чеде берген. «Балыкчыны балыкчы ырактан таныыр» дээри ышкаш, ол удаптаанда дунмазының аалынын чоогунда чурттап турар В.М. Бабьжай дээрзиниң кыштаанга четкеш, оң боду-биле база оң мурнунда Моолдун Улангом аймактың судунга кызыгаар үрөп оор кылганы дээш шийтиргеш, келдерелге таварышкан С.К. Кунгаа-биле таньжып ап, үзел-бодал талазы-биле чоок «эшти» тышкан. Чылыг өггө шай аартап ора, В.М. Бабьжай январь айда моолдарга оорладыпкан инектериниң истерин көрүп бээр Б.А. Намчатка болгаш дунмазы С.К. Кунгаага чугаалаан. Олар чугааны таптыг дыннааш, читкен инектерниң орнунга таварышкан малдарны сүрүп алырын саналдааннар.

Кайгалдар В.М. Бабьжайның аалындан үнгеш, РФ-тиң күрүне кызыгаарының №173 кызыгаар чагызының чанындан үрөп эрткеш, Моолдун Успа-Нур хөл чоогунче дөрт километр ханылап кире бергенер. Улаштыр 10 хире километр чорааш, моол өглер чоогунда ойттап турган чыгыш малды көрүп кааш, имир дүжери манап кирипкенер. Кышкы хүн дурту кыска. Дүмбей дүн дүшкен. Моол өглерниң чоогунда ойттап турган ийи айтты сүрүп алгаш, улаштыр ол чоок-кавыга турган 20 ажыг бөлүк чыгыны база Тываже углай сүрерин оорлар кызытса-даа, чылгы мал тарады маңажып, алдыртпайн барган. Ынчан олар оода-ла С.К. Кунгаага оң ады турупкан боорга, чылгы аразындан чүгүрүк айт тудуп бээрин база кызыткан. Өске черниң айттары оларга күш четтирбейн сүржүп алгаш, одарынче углай чоруй барган. Хоптактангаш кайда, чүде-даа чок болган оорларның бирээзи С.К. Кунгаа аза бергеш, донуп-дожаанындан моол өгге кире бергеш, моол кызыгааржыларның аспаанче кирген. А.Б.А. Намчат дедир РФ-

тиң девискээринче 173 кызыгаар чагызының чанындан эртип келген. Ынчангаш Б.А. Намчат РФ-тиң камгалалдыг күрүне кызыгаарын хоойлуга дүүштүр тургустунган документиер, тускай чогуур органнарның чөпшээрели чокка сагышты-биле кем-херек үлгүдери-биле эрткен. Ол РФ-тиң Кеземче хоойлузунуң 322 чүүлүнүң 2-ги кезээнде көрдүнген кызыгаар үрээшкенин үлгүлөткен.

1999 чылдың февраль 13-те тургускан протокол езугаар алырга, РФ-тиң кызыгаар төлээзинге Моолдун кызыгаар төлээзи барып ужурашкаш, 1999 чылдың февраль 10-11 хүннеринде Россияның хамаатылары РФ-тиң болгаш Моолдун аразында тургустунган кызыгаарны үрөп эрткеш, Моолдун девискээринден мал оорлап турган хамаатыларның бирээзин тутканын айткан.

Устүнде айыттынган чүүлдерге үндезилээш, суд коллегиязы Б.А. Намчатты РФ-тиң Кеземче хоойлузунуң 322 чүүлүнүң 2-ги кезээ-биле буруулуг деп санааш, ону ол дүрүм чүүлүн езугаар 3 чыл алды айга хосталгазын казып шийткен.

Моолдун Успа-Нур аймактың судунуң үндүргөн шийткелин езугаар РФ-тиң хамаатызы С.К. Кунгааны Моол Арат Республиканың кызыгаарын үрөп эрткеш, моол хамаатыларның өңчүзү 28 баш малды оорлааны дээш 3 чылда хосталгазын казып шийткен.

Бистиң чамдык кайгалдарывыс Моолдун аймактарында кара-бажыңнарда чыдып турар болгай. Оларның кандыг байдалда турарын чугаалаан-даа ажыы чок. Аштап-суксап, донуп-дожап турарын айтып каарга, оон-на билдингир.

Тыва-даа, моол-даа хамаатыларга, оларның чылдан чылче бажын өстүрүп, азырап алган малын кандыг-ла-бир хоптак сеткилдиг кижилер оорлап аппаарга хомуданчыг болбайн канчаар. Ындыгларга удур кайы-даа тала шыңгы демиселди чорудуп эгелээш.

Игорь ДАМДАК.

Хирлиг-оол Кыргысович ЧАМЗЫ

Тыва Республиканың Дээди судунуң халажылгада хүндүлүг судьязы Хирлиг-оол Кыргысович Чамзы 2002 чылдың февраль 2-де мөчээш.

Х.К. Чамзы Тыва Республиканың Улуг-Хем кожуунунун Хендерге суурга 1945 чылдың январь 15-те төрүттүнген. Бодунуң күш-ажылчы ажыл-чорудугазын ол 1962 чылда прокуратурага стажер-истекчи болуп эгелээш, оон эгелээш-ле бодунуң бүгү амыдыралы кем-херек үлгүдери-биле демиселге тураскааттынган. 1964 чылда Чепсектиг Күштерниң хүрээленинче кыйгырткан. Шериг албанын эрттирген соонда, Өвүр, Чөөн-Хемчик кожуунарының прокуратура органнарынга ажылдаан. 1972 чылда Свердловскиниң юридиктиг институтун дооскаш, республикага оон чедип келирге, Тожу кожуунуң прокурорунга томуйлаттырган. 1975 чылдан 1977 чылга чедир СЭКП Тыва обкомунуң аппаратынга административтиг органнар килдизиниң инструктору болуп ажылдаан. 1977 чылда Барыын-Хемчик кожуунуң прокурору кылдыр томуйлаан.

Ооржак Ш.Д., Мельников А.А., Кара-оол Ш.В., Ушкалов В.А., Оюн В.М., Товарищгай И.Н., Ооржак Э.Х., Күжүгет Н.Ч., Күжүгет С.С., Мосияш С.С., Удумбара Ч.А., Монгуш С.С.-Б., Шавыраа К.Х., Ширшин Г.Ч., Ооржак Д.К.-Х., Канзай А.К., Ондар Д.Б., Кара-Сал В.Б., Ховалыг А.Д., Ооржак С.М., Ондар С.-Д.Д., Донгак Н.Д., Пюрюна В.К., Куулар М.К., Очур-оол В.С., Идам-Сюрюн И.С., Монгуш В.С., Куулар А.С., Салчак А.А., Веричев А.А., Маады Л.К.-Б., Бамба М.Б., Квалификационная коллегия, Совет судей Верховного суда Республики Тыва, Арбитражный суд Республики Тыва, Прокуратура, Коллегия адвокатов.

Тыва Республиканың Арбитраж судунуң коллективи ТР-ниң арбитраж судунуң судьязы Ая Хирлиг-ооловна Чамзы-Ооржакка оң адазы, ТР-ниң Дээди судунуң халажылгада хүндүлүг судьязы

Хирлиг-оол Кыргысович ЧАМЗЫНЫҢ

элекке мөчээни-биле ханы кажыыдалды илередип тур.

Тыва Республиканың прокуратура органнарының ажылдакчылары ТР-ниң Дээди судунуң халажылгада Хүндүлүг судьязы, амыдыралының хөй чылдарын прокуратура албанынга бараалгаткан

Хирлиг-оол Кыргысович ЧАМЗЫНЫҢ

элекке мөчээни-биле оң төрелдеринге болгаш чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илередип тур.

Тыва Республиканың Профэвилелдер федерациязы оң эрге-хоойлу талазы-биле инспектору

Хирлиг-оол Кыргысович ЧАМЗЫНЫҢ

элекке мөчээни-биле өг-бүлөзинге, чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илередип тур.

ШЫН

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, Индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш «Шын» солун редакциязының коллективи.

Кол редактор Светлана МОНГУШ.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ:

К. Сат, Е. Монгуш, Ч. Монгуш, А. Монгуш, С. Хертек, Т. Хертек.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 3-43-34, кол редакторнуң оралакчызы — 3-33-91.

КИЛДИСТЕР:

Нийтигел-политиктиг килдистер — 3-39-15, үлеттүр болгаш медээлер килдистер — 3-34-98, компьютер өрээли — 3-36-82, бухгалтерия — 3-41-16;

Солун келбейн барганда, дараазында телефонче долгаар: 3-14-94.

Солуну «Шын» солун редакциязының компьютер төвүнге өрөөн болгаш чыскааган. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли 2 парламал ама.

Тираж 6362. Чагыл 14.

АГАР САНЫВЫС: № 4070381040000010000 АКБ ОАО Банк «Тувакредит».

Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 3010181060000000729 БИК 049304729. Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлудулгазын чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттирген дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлалга болгаш информация күркөмтединиң типографиязынга парлаан. (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлалтыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңдыгылары дээш авторлар боттары харьылаар.